

**ЧОРНОМОРСЬКИЙ
ЗБІРНИК**

II

Український Чорноморський Інститут

Ч. 14

Ч О Р Н О М О Р С Ъ К И *

З Б І Р Н И К

Книга друга

Одеса.

1942.

Н а п р а в а х р у к о п и с у .

"Взагалі можна сказати, ціле географічне положення України визначається Чорним морем, яке служить географічною, політичною й господарською основою української землі. Сюди пливають всі українські річки, і тільки невеличкий крайчик української території на північному заході належить через Сян і Буг до Балтійської системи".

/Проф. Д. ДОРОШЕНКО: Нарис історії України. Том I. Варшава 1932, сторн. 27-28/.

УКРАЇНСЬКИ* ЗАПОРОЗЬКИ* СКИТ

НА АФОНІ.

Українці рано появилися на Афоні, ще десь у першій половині XI віку, і вже року 1169-го заклали собі окремого монастиря, т.зв.Руссикон /Українікон/. Але монастир цей рано втратив свій український характер,^{1/} і з бігом часу став монастирем спільним, російсько-українським, а з часом і зовсім російським. Україна рано втратила свій державний характер, будучи захоплена Литвою та Польщею, а пізніш Росією, а це вплинуло й на наш монастир на Афоні, - він зовсім зрусифікувався.

Другий монастир на Афоні, де жили Українці, це був Ставроникита /Никитин хрест/. Заснування цього монастиря відноситься на 680-й рік за часу царя Константина Погоната. Але з часу другого арабського нападу на Афон 830-го року монастир цей, разом з іншими, запустів, і був відновлений тільки в X столітті багатом грецькою родиною Ставроникита, від якої й сам одержав свою назву.^{2/} Пізніше монастир знову був запустів і

1/ Див. мою працю "Свята Гора Афон"; 1.Опис Афону, 2.Початкова історія Афону, 3.Монашество на Афоні, 4.Монастирі на Афоні, 5.Управління монастирями, 6.Розцвіт Афону за Візантійської доби, 7.Афон під турецькою владою, 8.Руссикон /Українікон/ на Афоні, 9.Український Запорозький Скит на Афоні, 10.Зносники України в Афоном, 11.Школи й бібліотеки на Афоні, 12.Знищення афонських бібліотек, 13.Значення Афону, 14.Головна причина занепаду Афону і 15.Література про Афон.

2/Сп.П о р ф и р і й: Первое путешествие в афонские монастыри и скиты, Ч.2 ст.185.-Ив.С о к о л о в: Состояние монашества в Византийской церкви /842-1204/. Казань, 1894 г.ст.234.

цього заповіданій, і був віднесений пізно, його воскресив патріарх Єремія десь аж у XVI-му столітті.^{1/} Єремія був у добрих зносинах з Константином Острівським, і може на його прохання до цього монастиря приймали українців.

В 1847 році в цьому монастирі побував ієромонах Сергій /Святогорець/ і ще застав тут українців. Він пише: "Монастирь Ставроникиты греческій; есть впрочем часть здѣсь и малороссіян, которым представлен для русской Службы небольшой параклис /церковь/... Малороссіяне, как ни предубѣждены противу москалей, но нас приняли здѣсь очень хорошо и в духѣ искренняго страннопріймства".^{2/}

Пізніше дві келії цього монастиря й 42 аскетичні келії /колибі/ були всі зайняті головно українцями, але вже арусифікованими.

В XVIII-му віці в Україні сильно падалася була підвищена національна свідомість, особливо через повстання проти Москви гетьмана Івана Мазепи. Але Мазепа 7 червня 1709-го року програв свій бій з Москвою, і змушений був покинути Україну з частиною своєї старшини та війська. За кордоном повстала тоді досить численна українська еміграція, а незабаром багато козацтва прийняло турецьке підданство й оселилося по Дунаю, особливо в Добруджі. Національна свідомість української людности через усі ці події значно піднеслася.

А в Україні по обох боках Дніпра ставало все гірше. На Лівобережжі цар Петро I, а пізніше його наслідники, вилучували всіх "мазепинців", і жорстоко мстилися над ними. Народ падав під тяжкими утисками московських постоїв та пацифікацій.

Не краще було й на Правобережжі, - тут поляки також мордували всіх

1/ Патріарх Єремія II був патріархом тричі в 1572-1595 р.р. Деякі дослідники подають роком заснування Ставроникити 1653 р., але тоді Єремія не був патріархом.

2/ Письма Святогорца к друзьям своим о Святой Горѣ Афонской, Спб. 1850 р. Ч. II, ст. 179-180.

українців, кого тільки могли. А до цього тут настало велике переслідування православія, скляно тоді підтримане уніятвом. Повстала т. зв. Ко-ліївшина, як народній протест проти всіх цих переслідувань українського народу, в якій гинуло багато й невинного народу.

Ось у цей грізний для України час знову звернено пильну увагу на Афон, як на спокійне місце життя й подвигу, де православної віри ніхто не переслідує.

Ще року 1614-го з Афону писав ігумен Дерманського монастиря на Волині, Ісаакій Борискович, підкреслюючи власне релігійний спокій на Афоні, для українця під Польщев такий малознаний: "Благодатію Христа моего достиг до Афонской Горы, опочих мало от трудов непомятых. Нынѣ увидѣх пристанище Пречистыя Матери Божія, иде же велие безмолвіе: ни еретицы клеветуютъ, ни мнящіяся христіане - каеодицы наветуютъ, ни ласканием и дарми неутвержденных прельщаютъ, ниже прельщаемаго zde обрѣтають, ни волю, ни кличу на церковь Христову. Воистину пристанище не от человек созданное, но от Божія омотрѣніа".^{1/} І саме в цей час повстає на Афоні новий Скит, уже виразно національний, чисто український.

Коли на Афоні появилася мазепинці, вони не могли примиритися в чисто російським напрямком Руссикона, і захотіли мати собі свого окремого чисто українського національного монастиря. Цілком можливо, що Руссикон поділяв тоді російську великодержавну ідеологію, щоб то був проти українців "мазепинців", а це не давало можности цим останнім селитися в Руссиконі й спокійно служити Б. гові.

А між тим емігранти, козаки з б. армії гетьмана Мазепи, помалу прибували на Афон, бажаючи в молитві й подвигу закінчити своє життя. Звичайно, вони шукали собі такого місця, де б могли й національно мати на-решті спокій, живучи в рідному оточенні.

Ось у цей час і повстав на Афоні, на землях Пантократорового мана-

і/Акты, относящіяся к исторіи Западной Россіи, т. IV. ст. 43.-433.

стиря чисто у х р а Ї н с ь к и й Скит св.Пророка Іллі, або т.зв.Іллінський козацький чи запорозький Скит. Заснував його славний ієросхимонах Паїсій Величковський.

Паїсій Величковський народився в 1722-му році в м.Полтаві, і був сином настоятеля чи протопопа Полтавського Собору. Навчався він у Києвській Духовній Академії, але що змалку мав великий потяг до монашого життя, тому вже в 17 літ вступив до Дібечовського монастиря на Дніпрі, і тут постригся, отримавши імя Платона. Через 6 роки, маючи 19 літ, Величковський перейшов до Медвідівського св.Миколаївського монастиря на Киевщині, але втриматися й тут не зміг, бо скрізь тоді було жорстоке гоніння на православні монастирі від католиків та уніятів. Через це й побут Величковського в Києво-Печерській Лаврі так само був короткий, - він постановив утікати від польських переслідувань на затишний Афон.

По дорозі на Афон молодий чернець затримувався в Молдавії та Валахії, де тоді в монастирях було багато українців, і побував в монастирях-скитах Треїстини Микольський та Кіркул. Нарешті, десь року 1744-го /1746?/ Платон Величковський прибув на Афон з добрим знанням монастирського життя в Україні, Молдавії й Валахії, і в 22 роки прийняв постриг і друге імя - Паїсій. На Афоні Паїсій оселився в бідній каливі Кипарис біля Пантократорового монастиря, й увесь віддався аскетичним подвигам, бо був прихильником старого аскетичного монашого подвигу.

Чутка про молодого українського аскета подвижника скоро рознеслася по Афону й поза ним, і до Паїсія почали сходитися ченці, головню українці, а почасти й молдаваки. Оце й був початок нового українського скита на Афоні під керівництвом Паїсія Величковського.

Скоро біля Паїсія зібралася отільки української братії, що їй стало занадто тісно при його вбогій каливі /колібі/, й Паїсій змушений був просити в Пантократорового монастиря більшої садиби, - і йому віддали занепаду порожню стародавню келію св.Пророка Іллі. Це було в

1756-му році, і відтоді повстав на Афоні загальноєвразійський Іллінський козацький український Скит.

Паїсій був суворий аскет, але в Скиту своїм запровадив кінотіпальний, цебто спільножиттєвий устав, - ченці мали все спільне: їжу, одежу, працю, молитву, - мати якесь власне майно їм заборонялося. Паїсій був досвідчений ігумен і твердою рукою провадив свій Скит. Більшість його ченців були вільнолюбні козаки, що не хотіли вимагати, але не зміг слухатися, а тому проти Паїсія Величковського скоро повстало якесь невадоволення, що сильно знеохотило його до свого Скиту й до українців.

У цей час по монастирях Валахії й Молдавії не було доброго порядку, а тому господар Валахії запросив ігумена Паїсія до себе настоятелем в монастир Драгомирня. І Паїсій року 1763-го покинув свого українського монастиря, а за ним подалася й більша частина Іллінського Скиту, 64 ченці. Це сильно вдарило по Іллінському Скиті, спинивши його добрий розвиток.

А Паїсій віддав свої великі знання та глибокий досвід Валахії та Молдавії. Року 1763-го Драгомирня перейшла до Австрії, тому Паїсій перебрався з своїми численними учнями українцями до Сікульського монастиря в Молдавії. Вкінці його запрошено організувати славний Немецький монастир в Молдавії, і тут Паїсій поклав дуже багато праці разом з своїми учнями-українцями. Всі вони займалися перекладом з грецької мови творів св. Отців Церкви, й сильно побільшили бібліотеку Нямця. Року 1790-го Паїсій одержав в цьому ж монастирі сан архимандрита, а року 1794-го, на 72-му році життя, й переставився в молдавському Немецькому монастирі. Духова спадщина по Паїсію Величковському була дуже велика, - це головне його переклади св. Отцівських творів, але вся вона позосталася на чужому ґрунті й не дала належного врожаю, бо була відірвана від рідного національного ґрунту. У всякому разі, великий українець через брак національної свідомості не послужив безпосередньо

своїй батьківщині стільки, скільки міг.

Це той Паїсій Величковський, про якого навіть Є.М.Достоевський, глибокий знавець російського старчества, писав у своєму романі "Братья Карамазовы" /видання А.Маркса, 1895 р., т.ХІІ Ч.І ст.32/: "Утверждают, что существовало старчество и у нас на Руси во времена древнейшія, или непременно должно было существовать, но воладетвіе бѣдетвіи Россіи, татарщины, смут, перерыва прежнихъ сношеній с Востокомъ послѣ покоренія Константинополя, установленіе это забылось у насъ и старцы пресѣклись. Возрождено же оно у насъ опять с конца прошлаго столѣтія однимъ изъ великихъ подвижниковъ /какъ называетъ его/ Паисіемъ Величковскимъ и ученикамъ его, но и доселѣ, даже черезъ сто почти лѣтъ, существуетъ весьма еще не во всѣхъ монастыряхъ, и даже подвергалось иногда почти что гоненіямъ, какъ неслыханное по Россіи новшество". Такимъ чиномъ нашъ українець, Паїсій Величковський бувъ відновителемъ старчества у Росії.

Покинутий Паїсіємъ Величковськимъ року 1763-го Скитъ Іллінський занепадав і майже запустів. Українці-ченці, по своїмъ непослухомъ змусили Паїсію покинути заснованого нимъ Скита, самі не могли дати собі ради. Такъ справа була аж до 1775-го року. Цього ж року, якъ відомо, цариця Катерина ІІ наказала зрадливо й підступно зруйнувати Січ Запорозьку, і січовики запорожці розійшлися по рівнихъ місцяхъ, - багато їхъ осіло по Дунаю, в Добруджі, на Кубані, в Чорномор'ї. Багато січовиківъ подалося й на Афон, і то в немалихъ масткахъ. І Іллінський Скитъ відразу заповнився й віджив, і бувъ урятований від загибелі.

І в цього часу, по році 1775-му Афонський Іллінський Скитъ став офіційнимъ Запорозькимъ Скитомъ. Наші запорожці, якъ знаємо, взагалі дотримувалися нашого стародавнього боярського звичаю, й любили на старість вступати до монастиря, особливо в Київський Печерський. І ото тепер усі знеможені, занепаді на душі, зрадливо вигнані з рідного кубла, запорожці стали масово подаватися до Афону в Дунаю, в Добруджі, в Черно-

мер'я, з Кубані, і всі селилися в своєму Іллінському Скиті.

Звичайно, запорожці принесли до Іллінського Скиту все з собою національну ідеологію, всі свої звички з Січі Запорозької, де вони так само жили брательським життям та без жінок. Принесли вони сюди й свої вільнолюбні думки й поступовання.

Цікаво тут зазначити, що запорожці підкреслили в своєму Скиті й одну з найголовніших рис нашої Української Церкви. З найдавнішого часу основоположником Української Церкви вважався й уважається в нас Св. Апостол Андрій, в що наша Церква вірила й тепер вірить з давнього передання. Ось тому найбільшом святинем св.Іллінського Скиту стали мощі Св. Апостола Андрія Первозванного,^{1/} які запорожці старанно добули для свого Скита.

Матеріально Іллінський Скит відразу віджив, бо запорожці були заможні, і все своє майно попередавали на Скит. Так само й ті січовики, що жили по інших місцях, щедро жертвували на "свій монастир".

І так жив Іллінський Скит у добробуті аж до 1821-го року, коли на нього несподівано спала велика біда: повстання греків накликало біду на увесь Афон, а російсько-турецьке напруження, а потім війна стягла репресії на Іллінський Скит. Запорозький ігумен Парфеній, забравши частину ціннішого добра, втік на Черномор'я. За вісім літ свого господарства /1821-1829/ на Афоні турки сильно порушували Іллінського Скита, і він майже напустів.

І 1829-му році був підписаний Адріанопольський мир, і вже в 1830-му році Іллінський Скит став знову відживати. Вернувся до нього й ігумен Парфеній, вернувся й ченці-запорожці, і Скит знову наповнився. Щедро відізналися колешні запорожці анад Дунаю, Кубані, Чорномор'я, жертви до Скита не спинялися, на Скит валасувалися мляки та рибні ловлі

^{1/}Церква Святогорца и друзьям своим о Святой Горѣ Афонской, Спб.1850р. Ч.11 ст.201.

/рибниці/ по Дунаю, і Скит незабаром відкив і відновив своє українське чернече життя, в ігуменом Парфенієм на чолі.

Але доброго спокою поміж ченцями-запорозцями як не було доти, так не було його й далі.

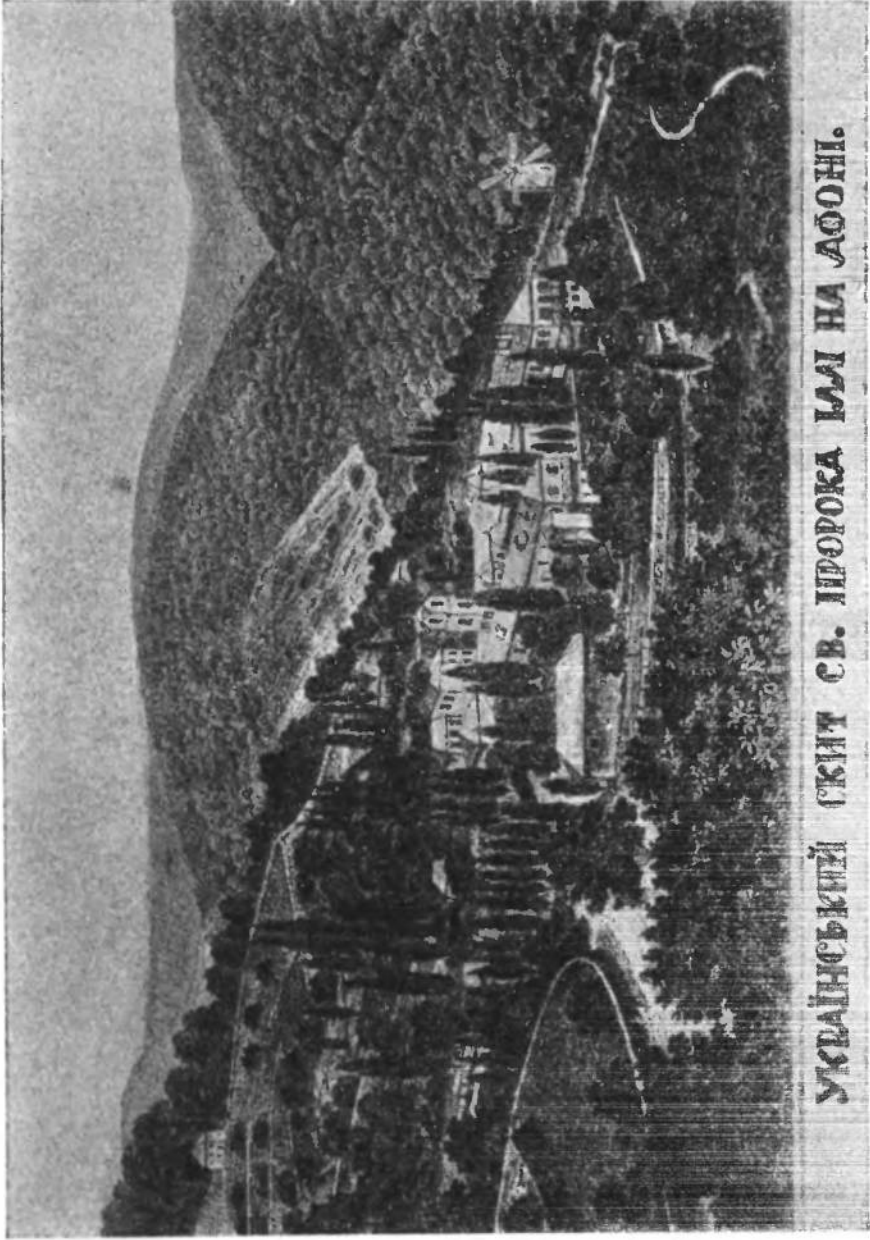
Населенники Іллінського Скиту були все-таки емігранти, що не могли легко забути минулого, а це їх робило мало слухняними й неспокійними. Січеві звички були занесені й до Святого Скиту, і з цими звичками ігумен Парфеній не міг дати ради. Ігумен цей, що багато витерпів за свого життя, але Скиту ніколи не кидав, як його попередники, помер від чуми, що була занесена на Афон.

В 1836-му році в Іллінському Скиті подвизався ієромонах Аникита, в мирі князь Сергій Олександрович Ширинський-Шихматов і він щедро допоміг нашому Скиту.^{1/} Кості о.Аникити зберігаються в ризниці церкви цього Скиту в простій скриньці, бо на Афоні померлі пробувають у землі тільки три роки. І Скит і далі добре розвивався, а в 1839-му році Пантекраторський монастир, що від нього залежить Іллінський Скит, дав йому Устава, в якому окреслена залежність його від свого монастиря.

В 1841-му році в св.Іллінському Скиті став новий ігумен Паїсій II, з походження басарабський болгарин. Нема відомостей, чи він був обраний, чи був наданий Скиту. І 30 літ твердо правив Скитом цей ігумен, і Скит не зменшувався. Помер Паїсій II року 1871-го. Згідно, Паїсієві не легко було правити запорозьким Скитом, бо поміраючи, він позоставив завідання обрати по його смерті ігумена не з своїх українців, якого українці слухатися не будуть, а краще з чужинців.

Більшість ченців не погодилася прийняти заповіту свого покійного ігумена, й виставили кандидатом запорожця о.Андрія, а меншість стояла за виконанням заповіту; Пантекратор, цебто греки, підтримали меншість.

1/Помер в 1837 р. в Афинах. Див. його "Дневник путешествія" в "Христіанское Чтеніе" за 1889-1890 роки. Див. ще "Письма Святогорца" 1850 р. Ч. I ст. 61-65, Ч. II ст. 201.

УСБАЇНСЬКИЙ СКИТ СВ. ПРОВОКА ІМ НА АФОНІ.

Зчинився бунт, який сам Афон довго не міг полагодити.^{1/}

Року 1847-го в Пророко-Іллінському Скиті перебував ієроменах Сергій-Святогорець, і розповів про нього так: "Скит стоїть самотно й далеко від моря на північносхідньому схилі Святої Гори, на одному з високих пустинних холмів. Тільки на схід він має види, а з усіх інших боків оточений сусідніми висотами. На захід від нього, на схилі Афонського хребта, в лісі, єдиноко пишається тепе руський Скит Богородиці Ксілургу^{2/} який належить Русоюк і зайнятий виключно болгарами. Пророко-Іллінський Скит тепер оце тільки починає поправлятися; але він скупчений і тісний". Скит цей - щось середнє між спільножитним і своєжитним монастирем. Братія його - всі до одного українці. До теперішнього настоятеля був у них настоятелем чистий росіянин, проти якого так настроїлись українці, власне через його російське походження, що відмовили йому в настоятелстві й змусили відійти з усіма, хто був з великоросіян. А ще Господь зробив? Він їм поставив ігуменом не Українця, і не чистого росіянина, а молдаванина, і таким чином поставив їх у необхідність коритися його старче-ській волі. Теперішній їх настоятель, о. Паїсій, людина шляхетних якостей, прекрасного характеру й доброго розсуду. Скільки раз не траплялося мені бути тут, завжди хто небудь з братії іронічно завважав, що ми в Русоюку підо впливом греків і позостаємося в повній від них залежності, тоді як тільки через нас вони можуть підтримувати існування монастиря. В Скиту три церкви. Братства не більше 30 чоловіка. Істотне й реальне джерело існування Скиту - це багаті рибні ловлі на Дунаї, але небезпечні для іноків через потребу стосунків з світом. В Скиту дивонення російське; калі тільки, що головний дзвін малий. В церквах особливих

1/ К. Д е о н т ь е в: Восток, 1985 р. Ч. I. ст. 55.

2/ Монастир Богородиці Ксілургу /Тесля/ - це найперший український монастир на Афоні, з якого трохи пізніше, в 1169 р. повстав український же Св. Пантелеймонів монастир на Афоні.

прикрас нема, крім часточок м'яців".^{1/}

І не зважаючи на нелегку свою долю, Іллінський Скит так само пережив різні удари, й дотримався зовсім добре аж до Світової війни. Залегить він і тепер від грецького монастиря Пантакратора, своєї землі не має, де бто з часом живе на зярендуванім ґрунті. Матеріально Скит стояв зовсім добре: мав свої виноградники, городи, млини й рибниці на Дунаї /спадщина від запорожців/. Іллінська рибниця певна коштовних шат, посуду, книг і т.ін., - усе дари голівно козацьких запорожців. Скит має 11 своїх келій /з них 1 болгарська/ та 42 аскетичних келії /молибі/, з них 34 українських.

Іллінський Скит має дві величні церкви: Соборний храм во ім'я св. Пророка Іллі, побудований ще запорожцями з над Дунаєм та в Кубані, й церква во ім'я святителя Митрофана Воронізького.

В 1892 році ігуменом в Іллінському Скиті був о.Гавриїл. Року 1903-го тут було до 500 ченців, переважно українців.

Іллінський запорозький Скит - це справді український закуток на Афоні, ніби чудом перенесений звідси з України. Положений він у чудовій лісовій місцевості, а сам Скит увесь покритий пірамідними тепелями. Українці, як відомо, люблять свою батьківщину за всіма її ознаками, а тому в Іллінському Скиті поставлений навіть вітряк, єдиний на весь Афон. Тут же риплять наші коледяві-хуравлі. Скрізь чути мелодійну українську мову. Як і в себе вдома, українці й на Афоні до своїх гостей пильнують бути чемними та щиро гостинними.

Але в другій половині XIX-го віку Іллінський Скит став помалу де-націоналізуватися, голівно тому, що українці на батьківщині його цілком забули, тоді як росіяне помітно ним опікувалися. В Скиту цьому побував навіть великий князь російський Костянтин Миколаєвич, а це стало при-

1/ Письма Святогерца, 1850 р.ч. II ст. 199-201.

водом більшої російської опіки над цим Скитом.

Року 1892-го на Афоні побував князь Олександр Дабіжа^{1/}, відвідав і нашого запорозького Скита, і писав про нього, між іншим, таке: "В то время, как любители и покровители украинской истории и старины, казалось, и не подозревали о запорожской святыне на Афонѣ, щедрая и добровольная помощь не раз приходила к ней из далеких великороссийских губерний. В списках хиторов и ревнителей малороссийского Скита за истекшее пятидесятилетие значатся имена московских и петербургских благотворителей, малороссиян же - ни одного!"...^{2/}

Така доля українського запорозького Скита на Афоні. На жаль, докладно про нього мало що знаємо, бо про нього існує тільки одна маленька окрема стаття, праця згаданого А. Дабіжи, а всі інші дослідники Афона згадують про нашого Скита тільки побіжно. По 1914-му році цей український Скит мав би сильно занепасти, але обов'язок українців - не допустити до цього й таки підтримати його, як нашу історичну святыню. За останні два десятиліття Св. Іллінський Скит розсилав відозви про поміч, - відозви російською мовою, - й зве себе "руським"...

Л И Т Е Р А Т У Р А.

Князь АЛЕКСАНДР ДАБИЖА: Малороссийская обитель на Афонѣ. "Киевская Старина" 1893. кн. I, ст. 34-40.

К. ЛЕОНТЬЕВЪ: Восток, Россія и славянство, М. 1885 р. Т. I, ст. 34-35, 53, 55, 61, 62, 69, 71.-

Житіє и писанія старця Паисія Велічковскаго, Одеса 1887 р.-

Словарь Брокгауза, 1891 р. півт. 4 ст. 580, 593.

В. ЩУРАТ: Чернеча республіка на Афоні. Львів 1895, ст. 40-41.

К. Н. СОКОЛОВ, див. Історія християнської Церкви в XIX вѣкѣ, Спб. 1901. Т. II ст. 138-140.

К. Н. СОКОЛОВ: Афон, див. "Богословская Энциклопедія" 1903 р. Т. II, ст. 223-224, 232.

1/ Дабіжа - молдавський княжий рід, що в 1812 р. переселився на Херсонщину.
2/ "Киевская Старина" за 1893 р. кн. I, ст. 39.

А. ЯЦЕМЕРСКИЙ: Возрождение византийско-болгарского религиозного мистицизма и славянской аскетической литературы в XVIII в., Харьков 1905 г., відбитка в "Сборник Харьк.ист.-фил.общ." т.ХV за 1908 г.

Письма Святогорца к друзьям своим с Святой Горы Афонской, СПб. 1850 г. Ч. II.

В "Энциклоп.Словнику" Брокгауза и Ефрона, 1891 г. півт.4 на ст.582 дано змійка в Св.Іллінського Скита, повтореного і в праці Дабікі в "Кіев.Старині" 1893 г. кн. I.

АРХИЕПИСКОП ІЛАРІОН -
/Проф.Др.Іван Огієнко/.

ДІО ХРИЗОСТОМОВА ПРОМОВА НАД ДНІПРСМ.

В С Т У П.

Діон в м.Прусси в Малоазійській Вітнії /біля 50-120 р.р.після Р.Х./, що був прозваний за своє красномовство пізніше Златоустом /Хризостомес/, фрагмент промови якого нижче подав в українському перекладі, був нащадком давнього й достатнього роду, що і в своїй батьківщині був дуже шанований і римське горожанство мав. Відповідно до свого суспільного становища одержав він старанне виховання і займався спочатку мовним в ті часи красномовством, в дусі барвистої авіліанської школи. Під впливом однак стоїка Мусоніоса перекинувся до філософії, проти котрої перед тим виступав! Одночасно з цим духовим переломом, перемилися й його літературні зацікавлення, - в попереднього авіліанна стає він відтоді аттицистом і стремить до створення аттицистичної грецької прози, що виводиться від великих аттицистичних письменників V-IV ст.

Ставши філософом, Діон залишився й надалі мандрівним промовцем, але свої мови виконує тепер новим змістом, поважнішим, відповідарчим його новому духовому настрою. Його сміливі слова викликали гнів Доміциана, збільшений, здається, ще й через те, що філософа вплутали в справу якогось покараного на горло римського достойника. Стож він, яко Епиктет, щоб-то приговерений до вигнання, мусить тікати не тільки в Рим та Італію, але навіть в рідної Вітнії. Це відповідає арештов його волецьвській вдачі та ораторській професії. Тому на протяженні кількох літ обіграв він римський світ аж до найдальшій межі. На півдні напр. ми бачимо його в Флаксандрії, де він ганьбить розпусту й легкомудрість мешканців цього міста; на півночі виступає він то в римському таборі Вішіпациум в Мезії над Дунаєм, ути-

хомире бунт легіонерів, то в грецькому гореді Б о р ж о ф е н і біля гирла Дніпра й Богу, на землях сучасної України, де дедає відваги Гелленам, що безустанку боряться з варварами. Звідтиля через к р а й С к и т і в хоче він дістатися до диких Г е т і в, щоби пізнати їхні звичаї.

Смерть Д о м і ц і я н а і вступлення на цісарський престол Н е р в и, особисто знайомого з Діоном, створє для нього сприятливу кон'юнктуру. В скорому часі він одержує дозвіл на п о в е р н е н н я до рідної П р у с и, а після швидкої смерті Нерви, вітає в Римі на чолі делегації з Пруси наступного цісара - Т р а я н а. Він виголошує перед ним дві промови "про монаршу владу / *regi basilēias* /, в якій говорить не тільки про п р а в а, але також і про о б о в'яз к и м о н а р х і в, після чого здобує цілковите довіря нового володаря. Потім, посварившись зі своїми земляками, знову подорожує, аж врешті переїздить до Р и м у. Коли і де помер Діон, н е в і д о м о.

Ф і л о с о ф і я, котру відтоді поширив Діон на протязі цілого життя, не є його індивідуальним здобутком, але с п а д щ и н о ю по стародавніх мудреців. ^{допашована} Одначе до потреб його духа, зогріта щирим і глибоким почуттям, стає врешті його справжньою власністю. Він є с т о ї - к о м в ц а р и н і ф і з и к и й к о с м о л о г і ї. Доба- час у видимому мирі живу істоту, що керується розумом світа - *logos* однозначним з б о ж е с т в о м. Він є також стоїком і в своїй е т и ц і. Наказує людині жити з г і д н о з п р и р о д о ю, щоб- то узгіднювати й згармонізувати свою волю з волею найвищої істоти, що керує світом. Це досягається шляхом слухання лише вказівок р о з у м у й через о п а н о в у в а н н я з м и с л і в в роді нахилу до втік життєвих, багатства й слави. Одначе стоїцькі первні в його світогляді переплітаються з ц и н і ч н и м и. З цєю школою його споріднює і лучить виразно підкреслене стремління до широкої пропаганди ідей, що він їх визнавав. Не знає він і не хоче також знати жадної втечі від світу. Навпаки, він йде між людей, щоб їх піднести, ушляхотнити й ске- рувати на властиву дорогу - і ця власне внутрішня потреба розповсюджу- вання своєї правди є головним імпульсом до постійних його мандрівок. Як новий Діогенесу п е р е к у в а в в і н в і д н о в а с в о ю м о н е т у, "цеб-то виконав, як то сьогодні говорять, "пере- оцінку вартостей", - і сучасна йому великоміська культура, в світлі йо- го критики, виявилася занадто маловартною... Він знаходить у своєму словнику слова дуже тверді, коли говорить про негативні сторони тодіш- нього життя, що відначалося гонитвом за грішми, за розголосом, за жит- тєвими втіхами, або про такі явища, що походять від того, як розпуста й проституція, родові забобони й невірність, то що. Великоміська ме- тушня й галас заглушують голос сумління, що закликає до покірної улег- лости правам натури, щоб то Божій Волі і тому, щоби його виразніше чу- ти, треба податися в сільський затишок або на далекі від цивілізацій- них осередків межі римської держави, де живуть люди прості й в потре- бах своїх обмежені... Своім гарячим г е л л е н с ь к и м п а т - р і о т и з м о м Діон позитивно відрізняється зарівно від стоїків, як і від циніків, що згідно визнають космополітизм. Він вважає звичайно братами всіх людей, не виключаючи й невірників, але признає певне ч е р г у в а н н я у всеобємлючій любові до ближнього - і на першому місці ставить обовязки супроти в л а с н о г о н а р о д у. Філо- соф, на його думку, повинен стреміти до п і д н е с е н н я м о - р а л ь н о г о р і в н я л ю д с ь к о с т и в рамках існуючого устрою. Для того він мусить бути п о л і т и к о м, що зміцнює в дер- жаві лад і гармонію, або як що не почуває себе здатним до політичної діяльності, то стає ловцем поскремих душ, керівником сумлінь, лікарем духової немочі...

Подані вище факти не залишають жадного сумніву про високі моральні

та інтелектуальні якості Діона Хризостома. Яко письменник і яко людина, належить він до найкращих та найбільш привабливих постатей тодішнього грецького письменства. Яке історичний свідок заслуговує на підкови́тке довіря.

Отже маємо певне право в поданому нижче перекладі вступної частини Його "Надніпрянської мови" / *Logos Byzsthenikos*/ до мале живо картинку зовнішнього і внутрішнього життя города берисфенців, бачити не чисту фікцію, не звичайну фантазію письменника, але докладне справоздання людини, це покладається на власних спостереженнях.

Для українського читача, а зрештою і взагалі для кожного думаючого мешканця Черноморського Престору, цей опис посідає тим більше значіння, це згаданий город, з огляду на його цвітучий стан, презваний мовлять "Даслиши" / *Olbia*/ є частиною Черноморського Престору, бо знаходиться між ріками Богом і Дніпром.

За часів перебування в ньому Діона, він був вже - по пережитих бурях і нещастях - дуже далекий від давньої могутності, займаючи тільки незначну частину давньої площі. Він провадив безперестанну тяжку боротьбу з напирачем на нього звідусіль хвилев стеновиків, за існування й утримання національного вигляду. Але в той же час він не був цілковито зайнятий турботами про хліб та інші матеріальні потреби, але в міру можливості дбає також і про умови справити та втримання зв'язку з великою історичною мнинувиною. В цьому лежить цінна моральна наука також і для наших часів.

Правдивість слів Діона Хризостома, що виникає зі згаданих вже позитивних прикмет Його духа, можна окрім того підтвердити ще й в інший спосіб.

Оток зовнішній вигляд країни, що він її описує, який порівнюючи на протязі століть підлягає невеликим змінам, та певні прикмети народньої місцевої культури, звичайно дуже консервативної, є прецінь скоплені й описані в нього так влучно й живо, як тільки то можна вчинити на підставі наявних оглядки.

Маємо тут на думці передовсім образ невідомих в самій Греції великих та глибоких рік, в котрих ростуть прямо з води високі дерева, це нагадують корабельні мачти, і в яких кожний пізнає прирічні вільхи, та верби, що творять обов'язковий складень східньо-європейського краєвиду.

Мав на думці також вгадану в нього, на доказ популярності серед тамтешньої людности героїчної епіки, верству співаків або професійних співців, переважно, як Гомер, сліпих, які так дуже нагадують українських лірників.

Може не всі тоє знають, що українські лірники перетривали навіть комуністичний переворот: це у 1924 році автор цих слів слухав на вулицях Києва лірника, що співав сумну думу про славного козака Мороза Морозенка, по котрому вся Україна плаче...

Не хочу тільки, щоб мене мильно зрозуміли. Я далекий є від того, щоби підсовувати читачеві думку про близьке споріднення теперішньої людности України з напираччями на гелленську Ольбію тубильцями. Однак думам, що тут існує без сумніву певний зв'язок, що правда, не етнічний чи расовий, лише культурний - і може до речі буде покликатися в цій справі на авторитет проф. М. И. Ростовцева, котрий виразно виявив цю думку /напр. в книзці: *Эллинизм и Иранство на Югъ Россіи*. Петроград 1918/.

До усталення цього культурного зв'язку і уявлення тих ниток цивілізаційної традиції, що тягнуться століттями від сьогоднішнього дня до найдавнішої, приступної нашому пізнанню історичної минушини, дуже може спричинитися докладний перегляд всього матеріалу, який знаходять-

ся в пам'ятниках стародавнього писемства, що дійшли до нас.

Тому своєчасним стає присвоєння українському писемству хоч би найважливіших пам'ятників цього роду. Це є праця, котрої на пізніший час відкладати не слід, бо кількість осіб, що володіють зарівно латинською й грецькою мовами у нас незначна, а сучасний устрій шкільництва дозволяє гадати, що в недалекій будучині можуть вони зникнути зовсім!

ПРОМОВА. / Orat. XXXVI /.

Трапилось, що раз літом перебував я в Борисфені, коли заїхав туди по моїм вигнанні, бажаючи, коли б то було можливе, через скитський край дістатися до Гетів, щоб придивитися до відносин, які там панують. І от проходився я вздовж Гіпанісу /Богу/ в той час, коли буває повний ринок. Бо той город отримав, правда, свою назву від Борисфену /Дніпра/ з огляду на велич і красу тієї річки, але лежить і тепер над Гіпанісом, і раніш був так положений, трохи вище від так званого Гіпеліасового шпиль, що знаходиться по другій стороні річки. То твердий і гострий, ніби корабельний ніс, клин землі, біля якого збігаються обидві згадані річки. Від того місця аж до моря на просторіні мало не двохсот стадій розливаються вони в трясовиська, але їхня широкість у тім місці не менша. То переважно плиткі води, і при гарній погоді тут панує постійна тиша, як на озері, а по правій стороні показується річка і ті, що плавають по ній, догадуються по її течії про її глибину. Завдяки сильній течії, посилає вона свої води до моря; коли б не те, то за полудневого вітру, що часто віє до устя, вона б легко піддалася замуленню. Зрештою берег болотистий і порослий тростиною й деревами. Багато дерев видно також і в середині озера, так що виглядають вони, ніби корабельні мачти. І не раз уже менш досвідчені люди підлягали злуді, прямуючи до них, як до кораблів. Є тут також і велика сила соли й звідсіля отримує її за плату більша частина чужинців, гелленів, а також тих скитів, що живуть у Тавриді. А впадають ті річки в море біля Півневої твердині, власності, як кажуть, жінки савроматського короля. Город борисфенців своїми розмірами не відповідає вже давній славі з приводу невинних нападів та воєн. Бо, стоячи такий довгий час серед чужинців і при тому бодай чи не найбільш воєнничих, вічно він був турбований війнами, і багато разів був навіть здобутий, останній раз і цілком не давній, як сто п'ятдесят літ тому. Здобули ж той город і всі інші по лівім /т.е. західнім/ березі моря аж до Аполонії гети. З того приводу могутність тутешніх гелленів впала дуже низько, коли ж із городів одні цілком не були відбудовані, а інші тільки погано й при допомозі дуже численних чужинців. Бо ж багато випадків здобуття міст трапилось в багатьох частинах Геллади, розкиданої по багатьох землях. Свій, тоді здобутий город, борисфенці одначе знову відбудували, як мені здається, по бажанню самих скитів, яким була потрібна морська торгівля з гелленами. Бо після збурення міста, геллени перестали до них доїжджати, не знаходячи притулку у людей однієї з ними мови; при тому скити і не вважали за відповідне, і не вміли створити собі торговельний осередок на гелленській зразок. А доказом збурення є з одної сторони лихість будови, з другої - зменшення міста до невеликої просторіні. Бо воно ж відбудоване було тільки до певної частини давніх міських мурів, на яких тримається ще тепер невелика кількість башт, не відповідаючих розмірам і силі теперішньому городу, а дошкала розкидані були дуже низькі й слабкі укріплення. З башт кілька стоїть дуже далеко від теперішньої оселі, так що трудно навіть додуматися, що колись вони належали до одного городу. Ото явні докази збурення, як також і те, що з статуй у святинях ні одна не зосталася ціла, але всі ушкоджені, ніби на цвинтарних пам'ятниках.

Ото ж, як сказав я, проходився я раз перед містом і, як звичайно

вийшли до мене з міста деякі з борисфенців, а потім Калістрат спочатку пролетів побіч мене на коні, вертаючись із села до міста, і відіхавши трохи, зскачав з коня, потім, віддавши його товаришеві, сам зблизився до мене дуже ввічливо, тримаючи руку під плащем. Мав він при боці великий меч, який мають їздиці, мав штани й інше скитське вбрання, а на плечах чорний плащ, короткий і легкий, якого вживають звичайно борисфенці. Уживають вони також і іншої одежі, переважно чорного кольору за прикладом скитського племені меланхленів /чорношатних/, які, як мені здається, отримали за те власне цю назву гелленів. Той Калістрат мав більш-менш вісімнадцять літ і був рослий і гарний, з багатьма іонськими рисами і з іонською зовнішністю. Говорилося про нього, що й на війні був мужній і багато савроматів або трупом положив, або до неволі взяв. Пильно також дбав про вимову і цікавився філософією так, що хотів навіть во мною на море пуститись. З усіх тих причин тішився він у співгромадян доброю славою, не в меншій степені і з приводу своєї краси та багато мав прихильників. Бо звичай любови до мужни, винесеній ще з батьківщини, міцно гніздиться в гелленах і тепер, так, що відважуються вони ширити його навіть серед деяких чужинців, що правда, без добрих наслідків, бо в формі, дикій і брутальній, яку ті єдине можуть прийняти.

Отже, знаючи, що він любить Гомера, почав я про нього відразу розпитувати. А мало не всі борисфенці дуже люблять Гомера, правдоподібно тому, що вони ще й досі бойовики, коли не зза своєї любови до Ахиллеса: бо того й почитують горливо, і збудували йому святині - одну на Ахиллесовому острові, а другу у місті, так, що не хотять навіть слухати ні про що інше по за Гомером. І ото, з приводу свого перебування серед чужинців, не говорячи вже чисто по гелленськи, мало не всі вони знають Іліаду напам'ять.

Отже сказав я, жартуючи, до нього: "Котрий, Калістрате, поет здається тобі ліпшим: Гомер чи Фокилід?" На те він відповів мені з усміхом: "Але ж і не знаю навіть імені того другого поета і думаю, що ніхто з присутніх не знає його, бо ж нікого по за Гомером не вважаю за поета. А того знає тут добре мало не кожний. Во ж одного тільки Гомера славлять їхні поети в своїх творах і про нього одного звикли вони говорити й у інших випадках, і за кожним разом, коли мають дати біблїю. А ті поети всі сліпі й не уявляють собі, щоб можна було іншим способом стати поетом". - "Стільки тоді - сказав я - ті поети мають з Гомера, що з заразливої хвороби очей. Фокиліда, як ти твердиш, ви не знаєте, а однаке то один із відомих поетів. Отже, як в разі прибуття до вас купців, яких раніш у вас не було, ви не гордуєте відразу ними, але, скоштувавши попередю їхнього вина і отримавши прибірки інших привезених товарів, тоді тільки купуєте, коли що вам сподобається, або в протилежному разі відкидаєте, так само, кажу, можете також поезію Фокиліда отримати малу пробу. Во він не належить до тих, що снують довгу й неперервану повість, ніби отой ваш поет, що в більш, ніж у пяти тисячах віршів змальовує одну тільки битву, але його поезія в двох або трьох віршах і початок отримує, й кінець. У наслідок того він додає своє ім'я до кожної своєї сентенції, уважаючи її за більш варту й пожиточну, не так, як Гомер, що нігде в своїх поемах не вмістив свого імення. Чи ж не здається тобі, що Фокилід слушно додав його до такої думки:

-Сказав Фокилід і те: на урвиську город малий, що справно правиться, більше вартий, ніж Нініва, в шаленстві живуча. Чи ж для тих, що уважно слухають ті слова, вони не значать більше, ніж уся Іліада й Одисея? Чи, може, пожиточніше для вас слухання оповідання про скоки, метання і про Ахілесів голос, що то самим тільки криком

змутив він Троян до втечі, і більше вам приносять користі дізнання отих річей, ніж тієї думки, що малий город і на отриманні уривці левачий, але пильнучий ладу, могутніший і щасливіший від великого городу на рівній і широкій рівнині, на якій без законів і ладу шалені люди живуть".

Калістрат, не дуже прихильно прийнявши ті слова, відповів: "Знаєш, гостю, що ми тебе дуже шануємо і любимо. Бо інакше ніхто з борисфенців не зніс би таких слів, які ти про Гомера й Ахілеса сказав. Бо один же для нас бог, а другого зараз по богах ми поважаємо". На те я, бажаючи його злагіднити і разом із тим до позиточної думки доправдити, сказав: "Згідно з Гомером, прошу про вибачення, коли щось злого сказав. Бо пізніше буду хвалити й Ахілеса, й Гомера за те, що олушно, на мою думку, сказав. Одначе тепер можна б розважити Фокилідову сентенцію, бо ж, на мою думку, дуже гарно він про город сказав". "Розважай, - відповів Калістрат, - бо ж бачиш, ті ото всі прагнуть тебе послухати й для того тільки зійшлися тут до річки, хоч аніскільки не вільні від непокою. Бо ти ж хіба знаєш, що вчора скити на конях, налетівши опівдня кілька необачних стражників убили, а інших живцем мабуть до неролі взяли: не знаємо навіть іще докладно, бо, втікаючи не прямо до міста, мусіли втікати досить далеко".

А було й фактично так: і міські ворота були замкнені, й бойовий знак піднятий на мурах. Але вони так дуже прагнули слухати й своїм характером були вони такі правдиві геллени, що мало не всі прибули зі зброєю, готові слухати. Тоді, дивуючись їхній горливості, сказав я: "Хочете, то ходім сядемо десь у місті, бо, мені здається, що тепер, проходжуючись, не всі в рівній степені чувть, але ті, що ззаду, й самі дізнають труднощів, і тим, що напереді, їй збільшують, стараючись підійти ближче". Ледві я то сказав, зараз подалися всі до святині Зевса, де вони звикли радитись, і тут найстарші, найзначніші і маючі владу сіли колом на ступенях, а решта натовпу стала, бо перед святиною була дуже широка площа. Утішився б дуже з того видовища муж, люблячий мудрість, бо всі мали по старій моді буйне волосся, яке Гомер приписує гелленам, і, запущені бороди. Один тільки серед них був бритий, але тому йому всі дорікали й були до нього неприхильні. Бо говорилося, що він дбає про те не з інших причин, як для вихвалення римлян і виявлення до них прихильності, так, що на ньому кожен міг бачити брідоту тієї річі й невідповідність їй для мужчин. Коли ж настала тиша, сказав я, що на мою думку, добре роблять вони, коли, живучи в старому гелленському городі, власне про город хотять слухати: "Ото ж перш за все, - кажу, - належить докладно зрозуміти те, про що йде мова: тим способом можна, відразу зрозуміти, що то є в своїй істоті. Аджеж більшість людей знає й вимовляє назву кожної річі, але самої річі не знає. Замість цього освічені люди дбають про те, щоб дізнатися й значіння кожної річі, яку називають. Назву, наприклад, "людини" всі говорячі по грецькі однаково вимовляють, одначе, коли когось із них спитати, що то таке "людина", то значить, що воно таке в своїй істоті і в чому ні до чого іншого не подібна, відповісти на це не можуть. Але може тільки на себе або на кого іншого вказати, як те роблять чужинці. Замість того чоловік досвідчений на запитання, що то таке "людина", відповість, що то жива істота, смертельна й обдарована розумом. Таким чином "городом" називають спільноту людей, що живуть у одному місці і підлягають законам. Тепер уже ясне, що тій назві не відповідає ні один із так званих городів, де люди позбавлені й розуму, й законів. Через те й про Нініву той поет не повинен був говорити, як про город, принаймні, доки жила вона в шаленстві. Не, як не людина той, для кого чужий є розум, так само й не город-спільнота людей, для якої чужа законність. Правпорядком не може бути нерозумна й безладна спільнота. Може хтось із вас запитас, чи, коли

правителі, стоячи на чолі, розумні й мудрі, а решта людей керується їх думкою в межах тверезості й права, то чи належить таку спільноту від її керівництва назвати тверезою, правопорядною і город правдивим? Без сумніву, це так, подібно, як можна назвати музикальним хер, скоро його керівник музикальний, а решта членів його слухають і або не співають нічого суперечного з мелодією, або мало що й непомітним способом. Бо ж цілковито доброго і зложеного тільки з добрих громадян городу ніхто не знає в минулім і не варто собі уявляти, що буде він існувати в майбутності, хіба що то буде город богів на небі. Але той не є нерухомих і не гідкий, але діяльний і повний руху. Бо головні і найперші з богів є без суперечок і без поразень /бо ж не вільно богам ані сваритися, ані дізнавати поразень, чи то одним від одних, бо вони між собою приятелі, чи від інших могутніших істот, але їм вільно без перешкод виконувати свої завдання серед цілковитої і завжди всіх огортаючої приязні/. Ті найясніші боги йдуть кожен своєю дорогою і не блукать надаремне бездумною блуканиною, але ведуть благословенний і повний розуму й найвищої мудрості стан, а решта почоту богів, ведена однією думкою й поривом, уноситься спільним рухом усього неба. Оту то тільки одну спільноту чи город /розумів взаємне співжиття богів/ належить назвати незамутнено щасливим, хоч би навіть хтось усі розумні істоти своєю думкою обгернув, вважаючи людей нарівні з богами, подібно, як діти нарівні з музами уважаються за членів громадянства, будучи громадянами з уродження, але не з розуму і громадських вчинків або з користання правами, яких ще не розуміють. З інших громад, які всі й усюди присутні й злі в порівнянні з найвищою простотою божих і благословенних законів і їхнього слухного правління, педам одначе на теперішній мент приклад городу, справедливішого в порівнянні де цілком відсутнього, ніби при загально пануючій хворобі, порівнюючи людину, найменше не заражену з зараженою найтяжче" Ото де тієї мети я прямував у моїй промові, коли її перервав один із присутніх, а то був найстарший із них і найбільш значінням і так дуже обережно сказав: "Не бери мені, гостю, того за вияв неотесаності й дикості, що я під час твоєї промови став тобі на перешкоді. Бо в вас те не в звичай з приводу великої сили впливучих з філософії промов і можливості слухання у багатьох промовців про все, чого тільки хтось запрагне. А в нас замість того за чудо вважається те, що ти до нас прибув. Бо до нас прибувають майже виключно ті, хто назвою тільки геллени, а в дійсності гірші від нас чужинці-гандлярі і ринкові перекупні, які ввозять до нас нужденні лахманні й лихе вино, а вивозять від нас річі, принаймні не гірші від тих. А тебе прислав до нас, мабуть, із свого естреду Ахілес, - і ото дуже охоче тебе бачимо, дуже також охоче слухаємо, що ти говориш. Але думаємо, що не довго тут забарився і не того прагнемо, але щоб щасливо якнайшвидче вернувся до батьківщини. Сьогодні ж тому, що в твоїй мові ти торкнувся божого керівництва, я сам повен дивною цікавості і тих усіх бачу прагнучих про те мови: бо все, що сказав ти, сказав, на мою думку, і урочистим способом, і річі, як найбільш гідні, врешті такі, що слухати прагнемо тебе якнайбільше, бо в тій стислішій філс офії ми не знавці; ми любимо, як анест, Гомера, а в невзначній частині також і Платона. До тих останніх належу, як бачки, і я, що завжди, як тільки можу, читаю його твори. Справді, те, може, не до реї, будучи найбільш із співгромадян неотесаним, респектуватися наймудрішим і найбільш гелленським письменником і бути до нього близьким, так, як ніби хтось, мало не сліпий, від іншого світла відвертався. а на саме тільки сонце дивився. А одначе власне такий мій стан... Через те, коли хочеш усім нам догодити, то відложи на завтра мову про смертельну суспільність, як що наші сусіди дадуть нам спокійний день і не треба буде з ними битися, як то переважно буває нашим звичаєм, а замість того сьогодні розкажи про божий город чи божє правління, коли так ти хо-

чеш назвати, як та річ маєтсья, в міру можливості зближачись до свободи Платонівського стилю, як то хвиля тому, на мою думку, ти чинив. Бо, коли не що інше, то принаймні язык розуміємо з при звичання, бо дуже давінкий і до Гомерового близький".

Втішила мене дуже простота старого й я з усміхом сказав: "Дорогий Гіеросонте, коли б учора в час нападу ваших ворогів наказав ти мені скопившись за зброю, битися як Ахілес, то частинно я послухав би тебе, силкуючись боронити моїх приятелів, а частинно ні, не будучи по мосму в стані, хоч мав би найліпші охоту, битися, подібно до Ахілеса. І ото тепер із того, що ти наказуєш, виконав одно: з цілою готовністю скажу прому відповідно до моїх сил і можливостей, але - "з людьми, що жили передо мною, про ліпше я йти не вакуся" /Одисея VIII.223/, отже ані з Платоном, ані з Гомером. Навіть Евритосові ж, як каже поет, не вийшло на покиток, що змагався з теми, які були від нього сильніші. Старань одначе я цілком не поскуплюся". Відповівши йому те, я був одначе все ж таки зворушений і до певної степені піднесений на дусі згадкою про Платона й Гомера.-

Проф. Др. В і т о л ь д К л і н г е р .

"Чорне море й країни, що воно обєднує, творять Ч о р н о м о р с ь к и й П р о с т і р. Він має свій геополітичний зміст, свою етнічну спільноту та власні вироблені торговельні, культурні й державні традиції, що водноредимля психіку Чорноморського населення. Річ у тому, щоб у цій геополітичній і культурній спільноті в сучасній текучості міжнародніх відносин знайти волю до одности. Іде прє те, щоб якась сила піднесла ініціативу й відтворила волю цілого простору до власного буття, як п о л і т и ч н е ї с п і л ь н о т и".

/Хрїп Ліпа: Чорноморська доктрина.
----- Варшава 1940/.

ЗАКОДИ ДЛЯ ПОВОРЕННЯ СЛУНІ В ЧОРНОЗЕМНИХ СТЕПАХ УКРАЇНИ

І СУМЕЖНИХ ЗЕМЕЛЬ.

Починаючи від Басарабії через усю Україну з Кримом, Донську Область, Північний Кавказ /Ставропольщина/, нижче і середнє Поволжа, й далі через усю Азію аж до Тихого Океану, тягнеться - місцями ширша, місцями вузча - смуга степової чорноземлі, яка нас особливо інтересує через те, що по всій цій смузі розселені або охоче селяться українські хлібороби.

Ця смуга степової чорноземлі займає в своїй європейській частині понад 120 мільйонів гектарів і в Азії біля 110 мільйонів гектарів землі /див. рис.1/.

В цій короткій нарцсі інтересуватимемося переважно європейською частиною цих степів, які у великій більшості заселені українцями і служать підставою нашого народнього господарства.

"Ґрунт, клімат, оро- і гідрографія відрізняють Східню Європу дуже виразно від Західньої"- каже Дрії Липа.^x Цілий Захід є під впливом благодатного Атлантику. Там можлива інтенсифікація і різноманітність культур, сама душа сільського господарства. В Західній Європі є багато т.зв. "кліматичних оаз", теплих долин, огорожених від Півночі горами. В тих горах багато альпійських луґів, пасовиськ. Ціла Західня Європа заґрита Гольфштромом. Як же представляється Східня Європа?

"Вона далека від теплих течій Атлантику. Вона цілком відкрита від Півночі та її вітрів. Лише незначна частина її /Галичина, Волинь, Надбалтика/ має умовини зближені до Заходу. Проф. Полетика спеціально скептично дивиться на можливості добрих урожаїв в просторах Східньої Європи й говорить головним чином лишень про "атлантичний клин найбільшої вологости у Східній Європі"... "степові суховії й весняні посухи перешкоджають всякій інтенсифікації, безводдя є прокляттям великих просторів"...

Помиляються ті, хто дивлячись на теперішні гідро-метеорологічні відносини наших чорноземних степів, уявляють собі ті відносини такими ж і в давні часи, коли степи були ще зовсім неторкнуті плугом, або ж зорані тільки в малій частині. Коли нині весняні суші та суховійні вітри дійсно є прокляттям наших чорноземних степів, дійсно не раз випадають всяку на них рослину й спричиняють великі, можна сказати катастрофальні неврожаї, - того не бувало на чорноземних степах у давні часи.

У прото-історичні часи, так як і в близьку нам добу, чорноземні степи України, як свідчать старі літописи різних народів, різні історичні спогади, а навіть свідoctва т.зв. "старих людей" - були покриті буйними травами, горичвітом та різним будяччям, в яких нераз вершник в конем ховався, в яких було повно всякого звіря й птацтва; ріки були повноводі та кишлім рибою... Благословенний це був край і голоду в нім люди не зазнавали. Лише горем його було саме оте його рослинне баґацтво, що стягало на нього диких азійських кочовників і не давало розвинутися в нім осілому життю. Ніякі суховії, ніяке палюче сонце не нищило буйної рослинности чорноземних степів. Вони буяли й зеленіли до пізнього літа й аж десь в липні-серпні жовкли трави і примаркала їхня краса.

Чому ж тепер повноводі, глибокі колись сплавні ріки замулені й часту пересихають літом зовсім у тих місцях, де колись і броду не було? Чому тепер вже весною або на початку літа палюче сонце й суховії часту зовсім винищують абіжкам позасівані лани? Чому стали вони прокляттям хлібороба й погрожуєть перемиїнати зґоюм у безплідну пустелю благодатну чорноземли степової України? Кх/

x/Дрії Липа-Розподіл Росії, Держ. Вид. України, 1941. ст.14-15.

Кх/Підкресляв, що говорю тут про ч о р н о з е м н і, а не якісь інші степи.

Ми знаємо з давньої і з сучасної історії хліборобства, що не раз уже захланна рука непередбачливої людини зуміла перемінити через грабіжницьке господарвання цвітучі краї в безплідну пустелю, як ось хоча б в останніх часах великі обшири північно-американських і канадійських земель. Таке може трапитися і з нами.

Во теперішні наші чорноземні степи найбільше терплять через брак вологости так зимової/що нею насякає земля з зимового снігу/, як і літньої /з дощів/. Почасту трапляються катастрофальні роки неврожаїв і в таких роках можна б намалювати ось яку картину:

Зимов випадає досить багато снігу й коли б той сніг був розложений на степу рівномірним шаром і так поволі танув, чорноземля - хоч і як вона трудно приймає в себе воду - встигла б насякнути такою кількістю вогкости, якої при раціональнім господарванні вистарчило б вповні на відживлення хліборобських рослин від посіву аж по жнива. Але так не діється.

В зимі приходять сильні, звані в нашій поезії "буїнсенськими" - північно-східні вітри. Вони змітають сніги со степу, заповнюють ними яри, провалля та долини рік. Весною, коли приходить тепле сонце, ці нагромаджені по ярах та долинах величезні маси снігу хутко тануть. Рвучкі потоки весняної води рвуть греблі й гатки, розмивають яруги, провалля та поорані береги річок і рік, зносять в них нащурожайнішу верству ріллі, замулюють їх, словом чинять необчислимі шкоди... А тимчасом з безсніжного степу весняні теплі вітри вививають і висушують останки осінньої та зимової вогкости і хлібороб мусить добре поспішати, щоб її вистарчило йому хоча б на скільчення вкинутого в рілля зерна.

Приходить літо. Почасто з Чорного моря встать тяжкі дощові хмари й сунуть понад спрагненим степом, де вже конас від браку вогкости збіжжя. Сунуть вагітні водор хмари, але не можуть розрідитися дощем, бо ж задля розладування хмар потрібно ім надійти над смугу холоднішого повітря, яке викличе скраплювання пари. А над нашим степом панують рівномірно нагріті маси повітря на величезних просторах.

Врешті насовуються ті хмари над якусь більшу ріку, мочар або ліс. Там зустрічаються со смугою холодного повітря й вибухають гвалтовною літньою зливом.

І знов повторюється та сама картина. Зливний дощ і знова розмиває береги рік і яри, і знова рве греблі та замулює ріки. А степ, як був сухий, таким і залишився, а а збіжжя, як гинуло, так гине й далі від спраги.

А до того часом приходять з далеких азійських пустель південно-східні гарячі вітри-суховії. Ці вітри часто набирають такої сили, що на величезних просторах формально здирають пухку рілля, видирають і виносять з корінням заоіане збіжжя. Не раз підчас таких суховій небо застелюють чорні тумани пилу, що видень по хатах треба світло світити.

Отся низка спорадичних живлових катастроф спричинює те, що урожаї на наших чорноземних степах вагаються поміж 5 і 35 сотнарів збіжжя та поміж 30 і 450 сотнарів цукрового буряка з одного гектара.

Неймовірні, але правдиві цифри!

Особливо в останніх десятиліттях за большевицької господарки, хліборобська справа в найменш відпорній на оушу частині степової України-Херсонщина, Катеринославщина, Харківщина, Таврія, Доноччина й Ставропільщина - стає чимраз гіршою. З "житици Європи" - завдяки нерозумній та грабіжницькій господарці, - ця частина нашої батьківщини стає нуждаркою, неспроможною вижити власне населення... До того не мало спричинилися неумудро зживані до оранки трактори.

Чи цей стан безнадійний, чи навпаки, є можливість йому запобігти і знов привернути нашій країні її колишню славу одної з найурожайніших земель світу?

Цими питаннями займемося в дальшій викладі цього нарису в повним переконанням, що доцільна й всебічна праця в державних розмірах і з допомогою держави не тільки у висліді перепинить дальше нищівня нашого хліборобства, але оберне наші степи у вічно цвітучу, найбільш плодovitи країну Європи, а може й світа.

Дуже дивним може видатись твердження, що головною причиною навіть катастрофальних неврожаїв на наших чорноземних степах зовсім не є недостаток опадів /дощів і снігів/, про що свідчить діаграма середніх за кілька літ опадів у міліметрах по місяцях /рис.II/ для найбільш характеристичних пунктів нашої чорноземної смуги: Ставрополя -полюно- і пу-стотеп, Катеринослава - лісо- і тирсотеп, Луганська - тирсотеп і Одеси - полюно- і піскотеп. Як бачимо, кількість опадів не така мала, щоб стати причиною катастрофальних неврожаїв, а що найхарактеристичніше, - у Ставропільщині випадає дощів і снігів удвоє більше, чим у Харківщині та Одесі /731 - 376 мм./ й у півтора рази більше, чим у Катеринославщині /731 - 475 мм./. Не вважаючи на те, саме Ставропільщина найбільш терпить від "суші". Це ясно вказує, що головна причина неврожаю - нищівня й погібелі збіжжя від браку води - не лежить у недостатку опадів, а десь інде, саме в особливій фізичній структурі степової чорноземлі, яка є не пр о п у с к а л ь н а - дуже трудно й дуже поволі насякає водою.

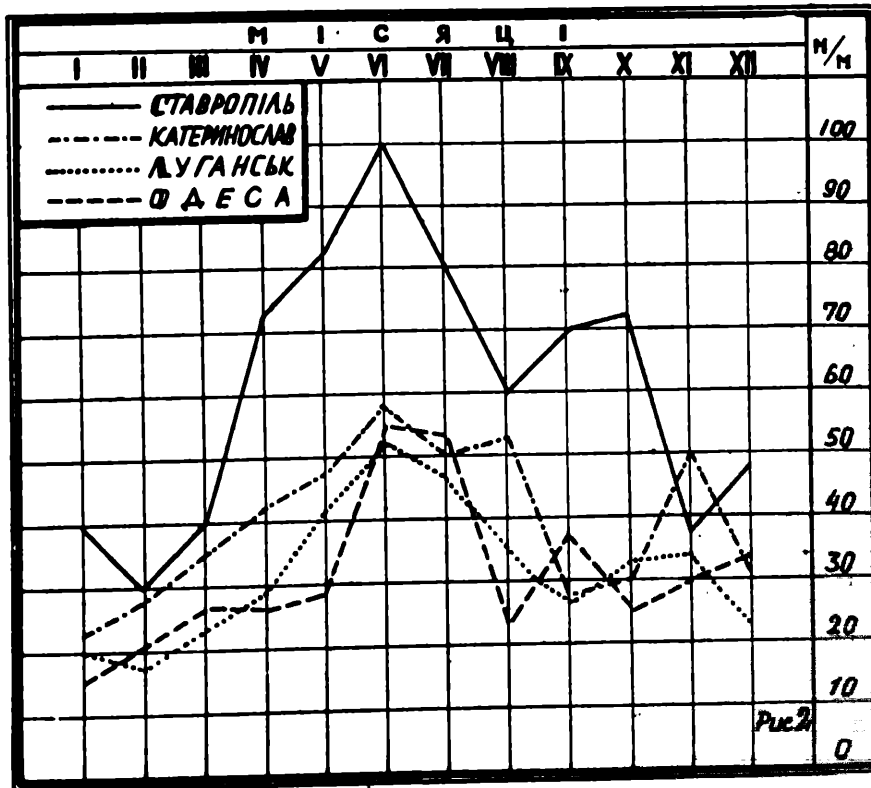
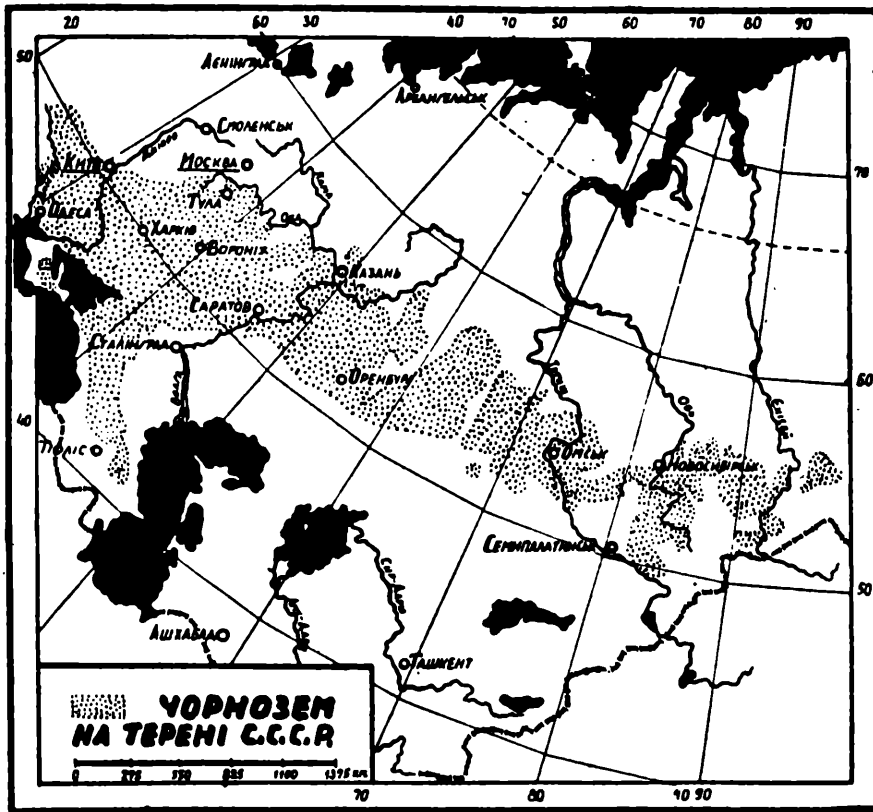
Через цю свою прикмету чорноземля просто не встигає прийняти в себе тої животворної води, що "падає з неба", як дощ, бо поки вона змогла б це зробити, вода спливає в яри й балки, а інші побічні чинники суші - сонце і степові вітри вививають і висушують з поверхні рештки дощової води, коли ж уже й тої не стане, - забирають далі убогі запаси ґрунтової вогкості, що стало підходить капілярами з глибших більш вологих шарів землі до верхнього сухішого шару й тут випаровують.

Другою важливою прикметою чорноземлі є здібність з а д е р ж у в а т и вогкість. Вона так цупко й задрісно "задержує" в собі воду, що плекані на чорноземлі рослини можуть використовувати для свого життя тільки понад 14% вогкості. Коли в чорноземлі залишається вогкості менше, чим 14%, рослина, ще на нії росте, вяне й гине зо спраги, бо не здібна видерти собі від задрісного чорноземного ґрунту ні кришки більше вогкості. Тоді, коли в пісковому ґрунті рослина почуває себе добре й не відчуває спраги при 10 й 5 % вогкості в ґрунті й починає гинути аж тоді, коли тої вогкості залишається в піску не більше, як 1,5 - 2 %. Навіть у глевватому ґрунті рослина використовує вогкість до 10 %.

Всі ці прикмети степової чорноземлі відомі інтелігентним хліборобам і досить висвітлені наукою й тому не будемо тут займатися вивченням їх в подробицях, відсилаючи цікавих читачів до вчислених в кінці цього нарису вчених праць, а особливо до праць вельми заслуженого в цій ділянці вченого П.А.Костичева, зокрема до виданих пів віку тому в Петербурзі його блискучих популярних праць - "О борьбе с засухой в черноземной области России" і "Почви черноземной области России".

Діаграма /рис.III/ показує за місяцями пересічний насяк /кількість води в ґрунті/ ріллі на звичайних селянських полях на глибині до 0,75 метра в Херсонщині, Катеринославщині й Харківщині. З цієї таблиці ясно видно, що наша чорноземля найбільш насякає водою в зимових місяцях /грудень, січень, л в т и й/ і найбільш висихає літом /липень, серпень/.

Коли порівняємо ці діаграми /II і III/, то побачимо, що процентова

кількість води в чорноземлі різко починає зменшуватися у квітні, доходить до найнижчих форм в серпні й аж в падолисті знов сильно прибуває та держиться на високім поземі аж до березня наступного року. Кількість же опадів дає навпаки зовсім суперечну тому картину - зимою менше й літом більше.

Це значить, що літом рілля тратить /відпаровує/ не тільки всю воду, що дають їй дощі, але ще віддає й ту вологість, що їй набралася в осени й зимою. Чому?

Що це залежить перш усього від температури у відповідних місяцях, виказує нам діаграма /рис. IV/, де показана середня температура за місяцями для найбільш характеристичних під цим зглядом пунктів, а саме: Ялти, Луганська й Ставрополя. При середній отже температурі біля й вище 10° /квітень, травень/ кількість води в ґрунті хутко зменшується й доходить до катастрофального стану при середній температурі біля й вище 20° /червень, липень, серпень/ і знов починає прибувати в міру спадання температури, щоб у падолисті при сер. температурі нижче 5° дійти до найвищого стану вологости.

Коли в давні часи, про що ми згадали вище, наші степи були ще зовсім не орані, їх покривала буйна, славна в історичних описах рослинність, де жила й живилася велика кількість звіря та птаства, ріки були повноводі й надзвичайно рибні, і взагалі вся природа наших степів була буйна й надмірно багата. Тепер чомусь вони зубожили всебічно. Ріки замулені й навіть зовсім пересихають, палаче сонце й суховії нищать всяку рослинність, з "житниці Європи" країна стала нуждаркою... Як вище сказано, причиною цього була й зграбіжницька господарка людини.

Масово заоривати наші степи почали люди лише у 80-90 р.р. минулого століття й зовсім розорали до початку нашого віку. Саме й це стало головною причиною погіршення врожаю та довело до того прикрого стану, про який мова вище.

Вдавнину господарем цих степів була сама Природа. Система її господарки була така передбачлива й мудра, що чинила країну одною з найбагатших у світі. Коли ж змінився господар і стала ним людина, то ще довгий час вона користалася надбаннями попереднього Господаря, але все більше й більше щось псувалося в цій господарці і врешті край доведено до сучасного стану. Всім нам ясно, що найголовною причиною цього є недостаток вологости в ґрунті. Отже мабуть в давні часи, коли степи цвіли буйним рослинним життям, мусіло бути подостатком вологости в ґрунті. Загальні кліматичні, гідро- і орографічні умовини були тоді такі самі, що й тепер, фізична будова ґрунту та його вище вказані властивості - непронускальність і сила задержування вологости - були такі самі й тому мимоволі насувається думка, що той попередній Господар-Природа мав якісь свої способи на те, щоб не тільки надбати досить вологости в ґрунті в найдогіднішій для того порі /пізньов осіння й зимою/, але й не розтратити тої вологости намарне та задержати її до повного використання ростучими на степу рослинами.

Придивімся ж, що саме діялося на неораних степах і якими способами користувалася Природа для надбання й забезпечення в ґрунті потрібної рослинам води, щоб не терпіли вони так безнадійно від суші.

Це дуже проста справа.

I/ Буйна рослинність - висока тирса, будяччя, полян і т.ін., яка в більшій частині залишалася на степу й на зиму, сприяла задержуванню снігів і не допускала до такого докладного, як тепер, їхнього звиву зимовими північно-східними вітрами. Рівномірно розложені сніги довгий час ситили ґрунт повсталом від розставання водою, що мала час перебороти трудну пропускарність чорноземлі й вона до більшої глибини насякала великими кількостями вологости. Ці ж самі густо порослі рослини бу-

ли перепонов до скорого спливання снігової води, а коли вже вона спли-
вала, то не допускали до розмивання берегів рік і тому вони не замуль-
вались та були повневодними, що було також важною охороною проти суші.

II/ Коли настає весна і літо, то натуральне прикриття землі по-
кровом сухих, напів перегнилих трав було поважною перепоною до інтен-
сивного висихання не тільки зимової вологості, але й тієї, що просочу-
валася в ґрунт із весняних та літніх дощів.^{X/} І так, як нерівна, покри-
та обумерлими на зиму рослинами поверхня степу нейтралізувала шкідли-
вість зимових вітрів і не давала їм змити такий цінний для рістні
сніг, так і літом шкідливість всякого роду суховійних вітрів була в
певній мірі нейтралізована тими ж обумерлими торішніми травами, що
мов ковром покривали землю й не давали їй висихати.

Отже, коли б удалося тепер чимось заступити ці колишні натуральні
чинники, що захищали степи від вітрів і суш, - можна б рахувати на дуже
значну зміну на ліпше сучасного стану нашого хліборобства, а коли б до
того повернути повноводність нашим рікам і запобігти розмивання їх-
ніх берегів та замулювання їхніх корит, то взагалі перестали б у нас
шкідливо діяти всі ті чинники, які складаються всі разом на страшну
нам сушу, а степи наші обернулися б у вічно цвітучу й завжди урожайну
країну.

Зо всього вище сказаного виходить, що для того, щоб досягнути до-
цільні й тривкі висновки в побороенні шкідливого ділення в наших сте-
пах т.зв. "суші", слід:

1/Надбати в ґрунті якнайбільше зимової вологості через недопущення
звізу вітрами снігу з поля.

II/Перепинити безкорисне висихання літом надбаної зимової вологості
й побільшити пропускарність чорноземлі, надаючи їй здібності хуткого
насякання водою.

III/ Зрегулювати ріки, збільшуючи тим площу водної поверхні, що
поза ірригаційними можливостями спричинятиметься до розладування лі-
том дощових хмар, так само, як побільшення площі залізання, про що го-
воритимемо нижче.

Почнемо від кінця - регуляція рік.

Справа регуляції рік це дуже важна в нас в Україні справа, але во-
на вельми складна й вимагає надмірно великих зусиль, коштів і довго-
го часу на своє переведення. Головне її завдання - створення дешевої
й легкої водної комунікації та використання водної енергії як рушій-
ної сили і світла. Справу ірригаційних можливостей та побільшення лі-
сової площі через укріплення берегів і косогорів при регуляції рік
можна б назвати до певної степені тільки помішною, а не головною спра-

x/Відоме явище, яке легко перевірити, покриваючи хоч би і невеликий кла-
поть вологої землі верствою сухого моку, мери або грубої січки. Коли
навкруги непокрита земля зовсім висохне, під цим прикриттям вона за-
лишиться добре вологою. Крім того, така негруба охоронна верства не
тільки не допускає до висихання покритої нею землі, але також, нагрі-
вана сонцем, підносить її температуру /розпарює/ й тим спричиняєть-
ся до розвитку корисних біологічних процесів, а особливо сприяє силь-
ному розмноженню глисти-дощовика. Ця дуже корисна для хлібороба гли-
ста, як відомо, надзвичайно пазерлива й живиться гумусом /перегнили-
ми останками рослин, що в стані поротку змішані з землею/. Перепускаю-
чи через свій шлунок великі маси чорноземлі, творить вона зо свого
калу т.зв. чорноземний горшок. Така горшокувата чорноземля рясніє -
не кажучи навіть про хемічні - також фізичні прикмети ґрунту й чи-
нить його легко пропускарним. Вона хутко приймає в себе всяку воду
й насякає нею, не даючи дощам безкорисно збігати в яр та долини.

вою. Вона може поважно спричинитися до зменшення лиха, що його завдають нашому хліборобству суші, але не розв'язує інтересуєчого нас питання всебічно і в цілому.

Справа регуляції рік в Україні поважно опрацьована заслуженим нашим гідрологом проф. І. Повгеновим і цікавих відсилаємо до найновіших його праць: "Водне господарство на українських землях в Європі", Варшава 1941 і "Чорне море - Гідрографічний нарис Чорного моря та його басейну"- видання Укр. Чорноморського Інституту, на правах рукопису. Р.Б. 1941.

В цих працях проф. Повгенів обраховує найбільшу площу українських земель, що їх можна було б ірригувати по повнім захінченні регуляції наших рік, до п'яти мільйонів гектарів. Але це буде "колись" і в найкращім разі всього 5.000.000 га, тоді, коли від суші в нас терпить не п'ять, а кількадесят мільйонів гектарів засілої українськими хліборобами землі, яким треба якнайшвидше допомогти. Тому я й дозволив собі назвати регуляцію наших рік тілєки справою помішною в розв'язанні питання, що нас в цій праці інтересує.

Вернемося до п. І - надбання якнайбільшої кількості зимової вологости в ріллі.

Як ясно виникає з попередю сказаного, найважнішим засобом до такого надбання зимової вологости є сотворення натуральних або штучних перепон супроти звівання північно-східними вітрами снігів з поля. Бо найбільше насякає водю рілля в зимовій порі при умові, що сніг лежить на всім полі рівномірною верствою і при повільнім розставанні віддає землі майже всю витворену ним воду.

Ця істина давно відома нашим ліпшим хліборобам і вони намагаються різними засобами творити такі перепони. Напр. розсівають ранньою осінню по озимині або й по ранній зяблі хутко ростучі однолітні рослини, як: літній ріпак, білу гірчицю або навіть свиріцу. Зрідка розсіяні ці рослини встигають до морозів вирости досить високо й потім мерзнуть. Однак змерзнуті похилені їхні стебла до певної міри задержують на собі підчас метелиць частину снігу й хоч у невеликій мірі спричиняються до кращого прикриття ним поля.

Совітські вчені, проф. П.Б. Каржанко і доц. А.Р. Петербургський в підручнику плекання цукрових буряків "Свекловодство"-Москва 1940 - подають /ст. 124-125/ різні способи задержування снігу на полях. Вони радять розставляти на полі в шахівницю спеціальні деревляні щити, або сосяшникові, кукурудзяні й солом'яні сніпки. В разі браку цих матеріалів радять нагертати снігові валки також у шахівницю, або навіть розорвати сніг /очевидно спеціальними сніговими плугами С.К./ з метю задержування його в борознах. Ці роботи радять автори повторювати по кілька разів на зиму.

Немає сумніву, що всі ці заходи в меншій або більшій мірі перешкодитимуть сильне звівання снігу з піль і спричиняться до більшого надбання зимової вологости в ріллі. Але вони вимагають великої втрати праці та зв'язаних із тим коштів і тому слід пошукати дешевших та доцільніших засобів, що їх можна б ужити задля досягнення тієї ж самої мети з кращими вислідами.

Автор цього нарису, підчас довголітньої власної господарки в одній з найбільш посушливих околиць Єлисаветського повіту на Херсонщині, виробив собі певну практичну систему найдоцільнішого запобігання звівові снігів з поля й досягнув найкращі з того висліди. Про це й розповідає нижче.

Кожна натуральна чи штучна перепона, поставлена навпоперек вітрові, задержує сніг на просторі 4-5 разів ширшому від висоти самої перепони. Виходячи з цієї засади, не можливості на в с і х управних полях, незалежно від того, під яку рослину-чи під обіжжа, чи під буря-

ки, чи під що інше - дане поле призначене, засаджується високорослого сорту кукурудзу під шнур поодинокими рядами на віддалі ряд від ряду по шість метрів. В рядах залишається кукурудзу досить густо, на 10-12 сантиметрів рослина від рослини. Напрям тих охоронних кукурудзяних рядів повинен вести з північного заходу на південний схід.

Напрямок південний схід - північний захід і віддаль між рядами на 6 метрів едян від одного, приймаючи на увагу високість добре розвинутої рослини 1,5 до 2 мтр., вистарчає, щоб по виломанні восени достigliх качанів, залишене на місці кукурудзяне бадилля утворило з себе достаточну перепону супроти вітрів і зовсім зупинило звивання снігів, які завдяки тому покриватимуть його всю зиму рівномірним шаром і наситять рілля зимовою вологостю в найвищій можливій мірі.

Ранньою весною торішнє кукурудзяне бадилля виривається з корінням та забирається з поля, а на його місце засаджується такими ж рядами нова кукурудза, намагаючись однак ці ряди по можності пересовувати так, щоб не випадали вони на тім самім місці рік у рік.

Шостиметрова віддаль поміж кукурудзяними рядами зновні достаточна, щоб можна було поміж ними свобідно управляти рілля й сіяти або садити кожне збіжжа чи окопові рослини. Правда, таке творення що шість метрів живих загород має свої поважні недогоди, напр.при бажанні обробляти таке поле трактором, але благотворний вплив на врожаї при повнім насиченні ріллі сніговою вологостю такий великий і дає такі зовсім реальні матеріальні користі, що виплатиться, частинно відмовившись від тракторів, обробляти поле трохи дорожчим живим тяглом. Сама ж посадка кукурудзи й зайнята під неї земля суто виплачується врожаєм самої кукурудзи, що в таких поодиноких рядках дає багато більше, чим звичайно дородних качанів.

Крім того, на віддалі одного кілометра одна від одної засаджується в напрямку з північного сходу на південний захід 60 до 100 метрів широкі охоронні смуги з мішаного лісу з перевагою до 80% білої акації. Ці лісові смуги в комплекті з попередньо описаними кукурудзяними перепонами майже абсолютно захистять наші поля від шкідливих зимових вітрів і літніх суховіїв і дадуть повну гарантію рівномірного розложення на полі снігу.

Коли вже мова про лісові насадження, то мусимо цій справі присвятити трохи більше уваги. Плекання лісових охоронних смуг з білої акації ^{x/} я випробував на своїм приватнім господарстві й на кількох інших приватних господарствах у Керсонщині. Такі лісові охоронні насадки віддавали дуже цінні послуги при змаганні зо звивом снігів та суховіями, але вплив їх був назагал невеликий через малі розміри цих насадок. Мріяти ж про більше заліснення наших степів тоді й при таких засобах, які були в нашім розпорядженні, було геді.

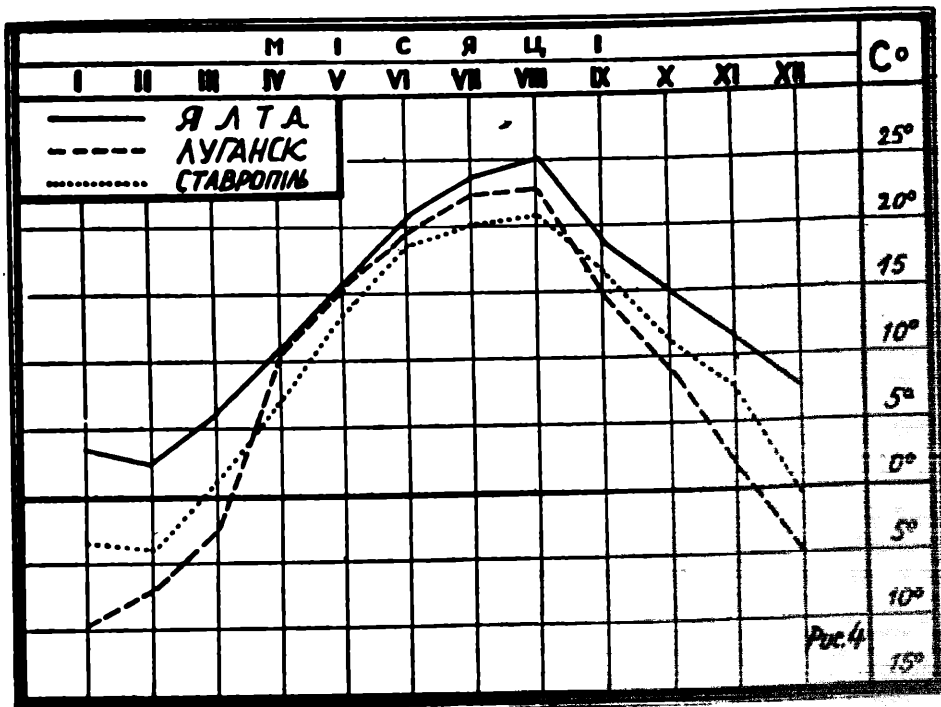
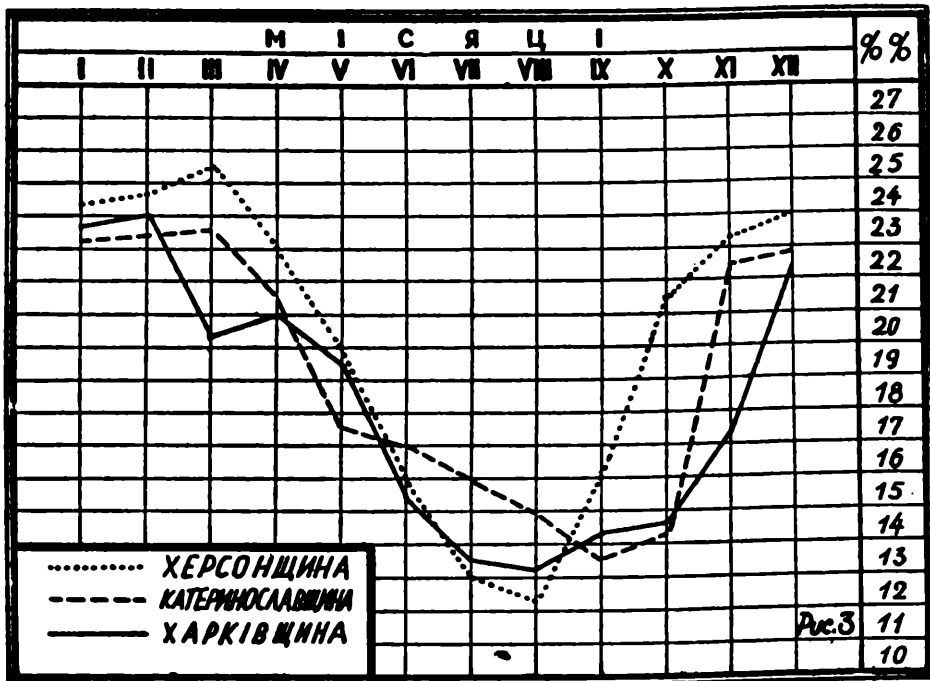
Тепер змінилися обставини й ми повинні не тільки мріяти, але піднести в цілій його широті питання про заліснення чорноземних степів України, як головне, що мусить у нас бути доконане, щоб країну нашу вирвати зо елиднів та направити на шлях розцвіту.

Залишарчи добрим фахівцям опрацювати питання заліснення, дозволю собі тільки кількома штрихами підчеркнути його вагу.

Про те, що ліси благотворно впливають на стан хліборобства взагалі, - немає ніякого сумніву. Назвемо тут кілька того головних прикмет.

1. Ліси зупиняють шкідливе ділання вітрів, задержуючи їхній роз-

x/Чому саме слід плекати в наших степах поперед усього білу акацію, - пишу в моїй короткій розвідці "Біла акація. Robinie Pseudo-Acacia", яку подав в кінці цієї статті.

гін. При тім ліс впливає оtepлювче на холодні вітри й охолоджує на вітри гарячі, тим самим неутралізує ділання північних і північно-східних вітрів з полярною температурою, що виморожують збіжжя, та через звогчення сприяє шкідливому ділання суховіїв.

2. Ліс задержує - можна тут сказати, магазинує - всю воду, повстаєлу з опадів, так дощів, як і снігів. Потім доцільно використовує її, як добрий господар. Він у міру дійсної потреби вироблює надбану вогкість не тільки на свою власну користь, але й на користь суміжних із ним земель.

3. Процес транспірації лісових дерев підчас вегетації перемінює великі маси плинної води в пару, затримує значні кількості теплоти й видатно обнижує температуру. Але водночас насичує повітря великими кількостями вогкості, що дуже добре впливає на сусідні поля, на які спадають рясні роси. Смуга вогкого з обниженою температурою повітря, вибиваючись над лісом угору, викликає розладування дощем напливаючих теплих хмар.

4. Ліс задержує безкорисне спливання води по поверхні, протиділяє розмиванню ґрунту і є найкращим регулятором рік і текучих джерел та струмків.

5. Ліс дає захист великій кількості корисної пташні, що нищить не-обчислимі маси всяких шкідливих комах - метеликів, гусельні, хробаків, хрущів і т.ін.

6. Раціонально плеканий ліс, поза вище наведеними користями, добре оплачує зайняті ним навіть найбільш урожайні землі, даючи опалове й матеріялове дерево. Щорічний приріст такого лісу, перерахований на гроші, не вступить своєю вартістю прибуткам з добрих навіть урожаїв, які можна б досягнути з зайнятої лісом площі, коли б її віддати під управу збіжжя.

7. Крім того, добираючи відповідні сорти дерев, можна й слід засадити лісом усі ґрунти, які мало або й зовсім не надаються до збіжжєвої управи. А саме: всі кручі, косогори, береги рік і ярів, кам'яністі й піскуваті мало урожайні ґрунти і т.ін. Добре плеканий і відповідними сортами дерев насаджений на таких ґрунтах ліс припинить розмивання весняною водою круч і даватиме з зайнятої під нього землі такі доходи, яких ніколи б із неї не видобув і найкращий хлібороб, коли б їх обернув під управу хліборобських рослин.

Наскільки наші чорноземні степи убогі в ліси, можна бачити з того, що напр. залісення Таврії з Кримом дає всього 5,2%, Катеринославщина 2,4%, Мертонщина 1,4% і Ставропільщина всього 0,3%. Отже всі спричинники висушування ріллі гуляють без ніяких перепон на наших степах та винищують на них працю хлібороба.

На нашу скромну думку, Степова Україна, щоб остаточно і назавжди побороти лихо сухі, мусить бути залісена навіть до 25% своєї своєї площі. Це колосальна робота, але робота вдячна своєю вислідами і при відродженні та заведенні в нашій Батьківщині нового господарчого ладу, мусить вона бути піднята й докрана.

Ті порівнюючи скромні спроби залісування чорноземних степів, що їх печали переводити ще перед першою світовою війною й далі продовжували за більшовицької влади Велико-Анатольське лісництво /Маріупольський повіт на Катеринославщині/, Мелітопільське лісництво й інші, дали всього кілька тисяч гектарів добре плеканих лісів, але дали вони й великий досвід, яким зможуть користуватись ті, що візьмуться за справу масового залісування степів. Між іншим, вони усталили сорти найбільш відперних на суху дерев, які й треба буде в першу чергу садити в степах.

Отже, поза білою акацією /*Robinia pseudo-acacia* /, що стоїть поза всякою конкуренцією, яке зовсім нечула на суху рослина, можемо на-

звати: дуб / *Quercus pedunculata* / гостролистий клен / *Acer campestre* /, берест / *Ulmus campestris* / ясеня / *Fraxinus excelsior* / і поза тим усі "Purus" і "Prunice" являють такіх мало життєвих, більш декоративних дерев, як тополя і кінський каштан. До середньо відпорних на сушу треба зачислити ще липу.

Може хтось би хотів закинути, що думка про масове заліснення степів занадто смілива й мало реальна, бо на те потрібні, мовляв, колосальні кошти, великі зусилля, довгий час і т.ін.

Відповім коротко:

Не може підлягати дискусії питання, чи слід заліснювати наші степи, чи ні. Вони мусять бути залісені, щоб рятувати наше хліборобство від повного занепадіння.

Можемо дискутувати лише над тим, коли, як і в якій мірі маємо приступити й виконувати план заліснювання.

На моє глибоке переконання треба негайно приступити до засіву, зглад. засаджування охоронних лісових смуг на всіх упраних полях. Ці лісові смуги мають бути залісені в першу чергу білою акацією способами, виложеними в доданій в кінці статті розвідці про це рослину. Плекання цього дерева не вимагає, поза здобуттям насіння, великих коштів ні заходів, а важно те, що хутко рости акація вже в перших роках дає з самої себе користь у постаті опалового хмизу, а по кількох роках уже й деякого потрібного в господарстві матеріалу, що зразу ж оплачує вкладений в це справу труд. Покроку рік за роком до таких акацієвих охоронних смуг слід досаджувати інші сорти відпорних на сушу дерев, як названі вище дуб, берест, ясеня, липа й інші. Ці поволі ростучі дерева згодом доповнять собою акацієві насадку й творитимуть разом із ними такий бажаний у лісовому господарстві мішаний ліс.

В дальшу чергу слід по можливості обсаджувати білою акацією якнайбільше крутих берегів рік і косогорів, що зразу ж у великій мірі припинить руйнівне діляння весняних вод і так само вже в перших роках оплачуватиме покладені на це труд опаловим хмизом і т.ін.

Дальшу справу масового заліснювання степів, як і регуляції рік України слід віддати в руки відповідних фахівців і державних інституцій, які, розробивши відповідні плани, приступлять у свій час до їхнього виконання.

Вище ми говорили про природну непроникність чорноземлі, що стоїть на великій перешкоді при прийманні в себе ріллям повсталої зо снігів, а особливо дешевої води, яка не менше, як в 70% новсім безкорисно спливає по поверхні води в ріки й балки. Добрий хлібороб отже мусять намагатися побільшити цю пропускарність. Це можна досягнути через відповідну глибоку оранку й постійне змагання вдержати рілля в пухкім, губчатім, дрібно-грудкуватім, по можливості горошкуватім стані. Щільно виконувачи ці умови, можна досягнути таку ж пропускарність, яку має піскувата земля.

Чорноземля має в собі від 4 до 16 % активного перегною / гумусу /, що чинить її здібною до прийняття великих кількостей води / водоемкою / й багатом в азот. Сполучувачи пропускарність з водоемкістю, одержуємо високу урожайну рілля.

Тут наступає інша, не менш важна турбота - задержання в ріллі надбанної вогкості й недопущення до скорого її відпаровування. Це досягається через постійне, в міру потреби, зворушування відповідним знаряддям верхньої неглибокої / на 6-8 см. / верстви з метом перетинати повогкості неглибоко підходить із нижчих шарів догоря та з їхнього допомогою випаровує.

Ця постійно зворушувана неглибока верства ріллі відіграє ту саму роль, що попереду згадане прикриття землі шаром сухої соломи, моху або січки. Вона так само не допускає висихання ріллі й сама нагріта сонцем, спричиняється до піднесення в вогкій спідній верстві температури /підпарує/, викликає згадані корисні для рістні біологічні процеси й допомагає до сильного розмноження глисти-дошовика, який при сприятливих обставинах переробляє чорнозем до більшої глибини на такий багатий для хлібороба горшок.

На цій підставі - на жаль померлий в молодих літах велими талановитий учений хлібороб І. Овсинський /див. Нову систему ґорництва Київ, 1903/ вважав узагалі глибоку оранку чорноземлі за зовсім зайву й пропагував виключно мілке до 6-10 см. зворушення землі, для чого поручав спеціальні плуги /Рансома/ й конструував спеціальні культиватори. І дійсно досягав надзвичайні вислідки. Мілко підорана рілля, завдяки доцільному плеканню зворушеної верстви, через згадане підпарвання й працю глисти-дошовика, розпушувалася без помічі глибокої оранки на велику глибину - до 60 см. і глибше, особливо на т.зв. "чорному парі" - й давала великі урожаї. Ї сам часто з великою для себе користі відвідував перед сорока роками Овсинського й оглядав його господарство в Гетьманівці на Черсонщині в різних порах року. Дійсно, вислідки його праці були надзвичайні.

Врешті мусимо звернути особливу увагу на те, щоб через часте порушення зверхньої охоронної верстви ріллі, не допустити до її розпорешкування. Навпаки, мусимо добре дбати, щоб можливо вдержати її в стані дрібної грудки, що забезпечує добре проникання крізь неї у властиву ріллю дошової води. Однак водночас мусимо пильнувати, щоб - особливо по більших дощах - не творився капілярний зв'язок поміж зверхнім охоронним шаром і властивою ріллею й кожний раз, коли такий зв'язок починає творитися, перетинати його відповідним хліборобським знаряддям.

Допущення до розпорешкування ріллі погрожує сильним її висиханням. Тоді розпилена в дрібний порошок земля по кожній дощі зливається на поверхні в тверду шкаралупу, яка під впливом сонця й вітру редується й через утворені в ній щільні хутко відпаровує великі кількості води, а тим самим нівечить попередню працю й висушує ріллю. З другого боку така шкаралупа стає непронускальна, дуже трудно намакає і спричиняє безкорисне спливання дошової води по поверхні.

Очевидно добрий хлібороб пильно дбає, щоб його поле завжди було чисте від усякого дикого зілля та бурянів, які не тільки служать добрим підложем до розмноження всяких шкідливих комах, але й відіграють роль гнотів, через які відпаровується в ріллі вогкість. Треба пам'ятати, що чернати поля з таким трудом надбану вогкість мають право тільки ті рослини, для яких ця вогкість вібрана і призначена.

Закінчуючи свій скромний нарис про заходи для побороення суші в чорноземних степах України й оумажних земель, а саме: задержування снігів від зливу, охоронні лісові посадки, ополучена в ірригаційск піль регуляція рік, валісення степів, управа ріллі з метом зробити чорноземлю пропускарною й водосемкою і врешті раціональне ровходування надбаной в землі вогкости - повторюю, що кожний з цих заходів сам у собі добрий, але всеціле й остаточне побороення суші наступить лише при умові всіх цих заходів.

Р і л а а к а ц і я .

/ Robinia Pseudo-Acacia /.

Robinia Pseudo-Acacia , добре знане в нас, особливо в південній Україні, дерево, що вземо його /вчені ботаніки кажут, що не слушно/ білею амацієм. Походить вона з Північної Америки, але в нас уже від двох соток літ акліматизувалася й росте не тільки плекана, але й дико.

Ріла амація досягає зресту до 25 метрів заввишки, а ростріпаном не-

правильною короною й має нахил - коли росте поодиноким або рідко розсаджена й відповідно не підтягана - розростатися в грубе повикривлюване гілля на шкоду головного пня. Саджена правильно в густій масі або відповідно плекана як поодинокі дерева може дати високі рівні пні, які дадуть добрий ужитковий матеріал, про що будемо говорити нижче.

Молоді пагонці білої акації озброєні сильними гострими колючками. Листя - непаристо-перисте, квіття - мотилькове, біле, в обвислих гроздах, сильно пахуче. Насіння дрібне, в плеских стручках, довгі літа не тратить сили кильчення. Зернят в одному кілограмі нараховується до 55.000 штук.

Росте біла акація 50-70 літ, але стоїть значно довше. Розмножується через насіння і через паростки, що їх випускає з коріння, часом на кільканадцять метрів далеко від матірнього дерева. Легко переносить пересаджування, всякого роду скалічення і підтинання. Тому легко дається формувати як дерево декоративне, а також вживати на живі загороди.

Це дерево заслуговує на велику з нашого боку увагу через його особливі прикмети, з яких головні тут наведемо, а саме:

1. Росте хутко й буйно на всякому ґрунті - чи то на масній чорноземлі, чи на найбільш убогих пісках - завдяки надзвичайно довгому по кільканадцять метрів корінню, що його випускає і в глибину і на боки та добуває ним собі поживу з найглибших і найдальших шарів ґрунту.

Завдяки тому ж довгому корінню не терпить через сушу, добуваючи собі потрібну до зросту вогкість з великої глибини.

2. Особливо цінною прикметою її є те, що, коли взагалі хутко ростучі дерева дають м'яжку ужиткову деревину /верба, каштан, осика/, біла акація навпаки має деревину дуже тверду й тому надається до виробу всякого тривкого сільсько-господарського знаряддя, як бильця до деревляних борін, драбини до возів, дишли, штельваги, орчики і т.ін. та дає добрий жаркий матеріал на паливо, що таке цінне в наших убогих в матеріалове й опалове дерево безлісних степах.

Тут слід звернути увагу й на одну бодай єдину хибу білої акації як матеріалового дерева, а саме - що вона при висиханні легко розколюється вдовж слоїв і тому, щоб досягнути з неї добрий і не перепаний матеріал, слід залишати по зрубанні дерево аж до повної його висушки не окорованим /в корі/, сковуючи на кінцях залізними обручами.

3. Яко хутко ростуче та вивінене довгим і густим корінням дерево, біла акація в густих посадках дуже добре надається до закріплювання всяких косогорів у розмиваних весняною водою ярах, високих та крутих берегів річок, а вміло вжите в цих випадках може віддати великі послуги в кім напрямі.

4. Так само краще від інших дерев надається біла акація в боротьбі з сушею в наших степах при творенні протисуховійних захистів хзагород/ і в цілі задержування зимою на полях снігів, про що окремо пишу в розвідці про заходи для побороення суси в чорноземних степах.

5. Біла акація є одною з найбільш медодайних рослин нашого краю і при плеканні її в більшій кількості може принести велику користь в пасішництві, що є покищо досить занедбане, але дуже важною галуззю нашого народнього господарства. Як стверджують учені дослідники медодайности різних рослин^X, біла акація здібна дати понад 1500 кілограмів меду з одного засадженого нею гектара, тоді коли медодайність гречки обмежується 90 клгр., ріпаку 400 клгр., гірчиці 250 клгр. з одного гектара.

Білу акацію можна насаджувати або просто сіяти в приготовлений до

х/Інк. Степан Яцура - календар Сільський Господар, 1942. ст. 119, - М.М. Глухов - "Важнейшія медоносния растения і способи їх разведенія", Москва 1937, ст. 344 і інші.

того ґрунту. Цей другий спосіб є далеко вигідніший і дає кращі вислідки, коли хочемо плекати більші кількості акації на рівному ґрунті, при умові, що маємо вистарчавчу кількість насіння для засіву її рядкових сівалков. Для укріплення всякого роду косоґорів і узбіч краще засаджувати їх однорічними садженнями з шкілки.

Під шкілку слід добре глибоко управити відповідний шматок вигносно-го худобячим або штучним погноями поля й засіяти на ньому рядковою сівалкою акацію при відступах рядків 8-10 см. один від одного так густо, якби ми сіяли пшеницю або інше збіжжя. Сіяти слід у вогку, але вже добре обігріту сонцем землею, для наших південних земель в березні.

Насіння акації кільчитьоя по двох тижнях від дня засіву і треба мати на увазі, що мабуть єдиним шкідником, який часто нищить молоді акацієві сходи, є малий чорний жучок, якого звано земляною блохою. Щоб охоронити молоді рослини перед цим шкідником, домішуємо до насіння 10-20% конопляного сімени, яке скоріше сходить і на яке в першу чергу накидається земляна блоха. Дуже добре, коли маємо змогу покрити по засіві площу шкілки негрубою верствою довгої січки, моху або тертої морви, яка довгий час охоронятиме рослини так від згаданої земляної блохи, як і від можливого ушкодження через весняні заморозки. Таке прикриття дуже добре задержує в ґрунті вогкість, що дуже важне для проростання шкілки, а також нищить більшість бур'янів, що в перших хвилинах свого життя є дуже кволі, не можуть пробитися через прикриття й гинуть. Земляну блоху не трудно знищити також знаним способом, тягаючи понад рослинками уміщену на низьких коліщатах раму з натягнутим на ній та намащеним од долу яким небудь лепом /меласою, смолою/ полотном, до якого приліплюються шкідники, підскакуючи наполохані.

У кінці квітня або в першій половині травня слід сполоти шкілку, виривавши руками бур'яни, щоб не заглушили молоді акації.

Посіяна в добре управленій шкілці біла акація, коли її ще підсиляти підчас літа невеликими кількостями азотового штучного погною, виростає в першій же році в сильних і гарних пагонцях до двох метрів високо й дуже добре надається вже до висадки найближчої весни.

При розсаджуванні слід молоді деревця відповідно притинати, а також, щоб одразу добре прийнялося і випускали сильне коріння, слід це коріння вмачати в розбаваний з глиною коров'ячий погній.

Кали хочемо посіяти білу акацію просто в ґрунт, або протисуховійні та снігостримувачі заслони, то найкраще сіяти її так само, як і в шкілці, на добре виробленому й вигноському полі рядковою сівалкою, тільки мусимо розставляти так рядки в сівалці, щоб посів у нас вийшов смужковий. А саме: отискаємо в сівалці по чотири рядки так, щоб вони змістилися на просторі 30 сантиметрів. Потім обік залишаємо зовсім вільне 30 см. і знов чотири рядки на 30 см. і т.д. Так, що коли посіємо вже акацію й вона зійде, то буде розміщена смужками по чотири рядки в 30 сантиметрах, а поміж тими насінними смужками будуть такої ж тридцятицентиметрової широчини смужки не засіяні. Це робиться для того, щоб можна було ці вільні від рослин смужки сапати весною й літом і вдержати їх увесь час вистими від бур'яну.

Користь з цього подвійна:

1. Засіяне акацією поле буде вільне від галапасних рослин, що глушили б молоді акації, споживали б призначену для неї поживу та висувували б землю і

2. зворушувана в свій час сапою земля в вільних від акації смужках не дасть ріллі висихати і вся нагромаджена за зиму в ґрунті вогкість піде на користь молодих акацієвих рослин, що дуже спричиняться до буйного їхнього зросту.

В смужках, засіяних по чотири рядки на 30 см., коли оборонимо молоді рослини в перших тижнях їхнього життя від земляної блохи, акація

ростиме так густо й буйно, що сама заглушить усякий поміж нею бурян і вже в червні-липні так розростеться, що зовсім закриті не засіяні поміж нею смужки та виглядатиме, як лан якогось збіжжя.

В липні-серпні, коли буйні акацієві рослини ще не затверділи /не здеревоніли/, їх слід покосити й ужити, як одну з найліпших зелених паш. Таку молоду білу акацію можна скормлювати худобою в свіжій стані, як конюшину, люцерну і т.д., а надмір її заквашувати на зиму /силосувати/. Викосити молоду акацію корисно не тільки тому, що вона є дуже доброю пашою, але ще й тому, що скошена молодшою, біла акація не тільки не марніє, але навпаки, при відростанні сильно вкорінюється й дає в наступному році багато дужчі й буйніші парости від нескошеної.

Однак не слід косити всієї засіяної площі на чисто, а це з тої причини, що було б шкода, коли б вона вже першої зими не виконала хоч частинно того завдання, задля якого ми взагалі плекємо в данім випадку білу акацію, яко снігостримувачі заслони. Тому слід викошувати по три сусідні смужки, залишавчи неторкнутими кожну четверту. Таким чином на відстані 2,10 метра одна від одної залишаться біля двометрові заввишки неторкнуті 30-центиметрові смужки молодої акації, які й затримуватимуть на собі зимовий сніг від зливу.

Ранньою весною ці нескошені минулорічні смужки білої акації можемо викорчувати й використати, яко прекрасний шкілковий матеріал для розсадки на горбах, косогорах і т.ін., або й просто на місцях призначених на залісення.

Слідуючої зими слід вирувати на хмиз або на паливо середню з кожних залишених трьох акацієвих смужок і вже на третій рік по посіві ми матимемо акацію, що росте на тридцятицентиметрових смужках, віддалених одна від одної на 90 см.

Тепер вже до зими потрохи проріджуємо молоду акацію в тих смужках згідно з потребою так, що по 5-6 літах вже матимемо молодий лісок з деревами, розставленими від 0,5 до одного метра одно від одного. Прочистку /проріджування/ слід завжди робити так, щоб горю корони молодих дерев все залишалися так близько поміж собою, щоб творити добрий не-розривний затінок для землі вдолі, по можності без галляв. Таке плекання дуже допомагає до стрункого зросту високих і рівних деревин, що так важне з багатьох причин.

Ритинаний при проріджуванні насадки матеріал використовуємо зразу як хмиз на паливо, потім на граблища, всякого роду держак, згодом на дилі, возові драбини і врешті маємо вже дорослий ліс, що дає нам так паливо, як і всякий ужитковий матеріал до дощок включно.

Л И Т Е Р А Т У Р А.

1. АННЕНКОВ: О мерах к уменьшению засухи.
2. П.Ф. БАРАКОВ: О возможных мерах борьбы с засухой.
3. БАРБО де МАРНИ: Геологический очерк Херсонской губернии. 1899.
4. ВЕНДРИУСКИ С. - talka z suszd. Warszawa, 1911.
5. В.Р. ВИЛИЯМС: Почвоведение. Москва-Ленинград. 1926. 5-е издание.
6. В.Р. ВИЛИЯМС: Общее земледелие с основами почвоведения. Москва 1931. 2-е изд.
7. Е.ГЕГНИЦ: Об осадках, количестве снега, об испарениях речных бассейнов Европейской России. СПб. 1898.
8. К.Д. ГЛИНКА: Почвоведение. Москва 1930. 5-е издание.
9. М.М. ГЛУХОВ: Важнейшие медоносные растения и способы их разведения. Москва 1937.

10. В.В.ДОКУЧАЕВ: Наши степи прежде и теперь. СПб.1892.
11. В.ДОМАНИЦКИЙ: Проблема организации сельского хозяйства в степу. Подсказки 1927.
12. А.С.ЕРМОЛОВ: Неурожай и народное бедствие.
13. ЖИВОП.РОССИЯ: Том V, Ч. I. Москва 1897.
14. ЖИВОП.РОССИЯ: Том V, Ч. II. СПб.-Москва 1898.
15. ЖИВОП.РОССИЯ: Том VII, Ч. II. СПб.-Москва 1899.
16. С.А.ЗАХАРОВ: Курс почвоведения. Москва-Ленинград 1897.
17. П.В.КАРПЕНКО, А.В.ПЕТЕРБУРГСКИЙ: Свекловодство. Москва 1940.
18. А.КЛЕЦОВСКИЙ: Образование гроз на Юге России. Одесса 1886.
19. П.А.КОСТЫЧЕВ: О борьбе с засухой в черноземной области России. СПб.
20. П.А.КОСТЫЧЕВ: Обработка и удобрение чернозема. СПб.1892.
21. П.А.КОСТЫЧЕВ: Почвы черноземной области России.
22. KOSTYCZEW T.- O walce z suszka...Warszawa 1896. Przekład z-ru Podajki.
23. БРИД ЛИПА: Розподіл Росії. 1941.
24. MIECZYNSKI Tad.-Krotki podręcznik gleboznawstwa. Warszawa.
25. OWSIŃSKI Jan-Nowy system rolnictwa. Kijów, 1903, wyd. 2-gie 1931.
26. OTTER HEINE-STRAPHINI-Die Wirtschaftsstruktur des G.G. Krakau.
27. РОССИЯ: Полное географическое описание. Том 14. СПб.1910. /1941.
28. Н.М.СИБИРЦЕВ: Чернозем в разных странах. Лекции читанные в Ново-Александровском Институте. Варшава 1899.
29. STELKEN-Verzeichniss der auf Taurischen Halbinsel Wildwach-
30. TOPPILJEFF G.J.-Die sudrussischen Steppen. Wien 1905./senden
31. В.ЧИКАЛЕНКО: Розмови про сільське господарство. Чорний пар. рп. 1857.
32. А.ШЕШКИН: К вопросу об уменьшении вредного действия на растительность.
33. І.ШОВГЕНІВ: Водне господарство на українських землях в Європі. Варшава 1941.
34. І.ШОВГЕНІВ: Чорне море. Гідрографічний нарис Чорного моря та його басейну. Вид.Укр.Чорном.Інституту.Р.В.1941.

С а в а К р и л а ч .

-o- -o- -o-

"Зеднання України з Кавказом находить найширше угрунтовання як під оглядом географічним, економічним, так і історико-політичним."

/ПІСНЯЧЕВСЬКИЙ* Д.: Економічний чинник в боротьбі за незалежність. "Тризуб", Париж, Ч.Ч. 13-14 /704-705/ в 15.Г".1940/.

"Премовляють за цим також традиції колишньої Понтиїської Імперії Мітратата Євпатера VI".

/Б.ЛИПА - Л.БІЛКОВСЬКИЙ*: Чорноморський Престір. Атлас. Варшава 1941/.

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФЛОТИ.

/ Персональний склад керівництва за совітських часів/.

При вивченні Чорноморських справ одно з головних місць належиться історії й політиці Чорномоської, зокрема української флоту.

Досі цим займалися тільки побіжно в своїх працях переважно автори численних українських загальних історичних розвідок та підручників по історії України.

Тойно недавно українські вчені й публіцисти почали більше так би мовити фахово цікавитися цим ділянкою українського життя, присвячуючи їй поки що невеликі розділи у відповідних працях або статті у різних періодиках. На видання окремих праць на цю тему ніхто ще з наших науковців досі не спромігся. Нині, оскільки мені відомо, шерг таких праць є на варстаті.

В цей спосіб Проф. І. Крип'якевич обговорив історію української флоту за княжих і козацьких часів /В праці "Історія Українського Війська" Львів 1936/. Той же автор виготовляє окрему монографію про "Українську флоту на Чорному морі за княжих і козацьких часів".

Проф. Др. В. Січирський працює над темою: "Корабельне будівництво в Україні /XIX-XX ст.ст./". Має багато матеріалів про початки новітніх чорноморських корабельно-будівельних варштатів і доків, зокрема про Херсон, Миколаїв і Севастопіль. Зібрав чимало фактів, які доводять, що тут спочатку користувалися матеріалами, майстрами і взагалі старов культуров козацьких часів і козацьких корабельних варштатів.

Ген. Савченко-Вільський, лт. Св. Шрамченко й мгр. М. Плечко в низці статтів, розкиданих по різних виданнях, освітлювали долю української флоту за часів української державности у 1917-1921 р.р.

Про стан морського транспорту в пізніших часах подає загальні відомости П. Грицак у своїй книжці "Транспорт та зв'язок України", Харків 1927.

Віжуча преса інформує нас про те, що з поміж спеціальних середніх шкіл у Херсоні заслуговує нині на увагу українська морська школа з 3-річним навчанням, що розподілено на три відділи: будови кораблів, механічно-технічний і відділ навчання для корабельних старших. У 1942 році школа мала 235 учнів.

Про долю корабельно-будівельного Інституту у Миколаві не маємо наразі жадних звісток.

Натоміць відомий знавець водних справ Проф. Інж. І. Шовгенів опрацьовує проєкт "Української Морської Академії" з 4-ма факультетами: господарським, судно-будівельним, портовим і судноведення.

Ось, здається, й увесь наш скромний дорібок, а властиво переважно заміри у цій царині по за кількома ще статтями на економічно-морські теми /Липовецький і інші/ та відповідними розділами про морський транспорт в статистичних збірниках і підручниках екон. географії України /Проф. Аещенко-Чопівський, Воблий, Сухов, Садовський і інші/. Про московські праці на цю тему згадаємо при іншій нагоді.

Період московсько-більшовицької окупації /19.1-19.11/ України можна вважати закінченим. Це дає змогу приступити до вивчення історії української флоту й за останні 20 років. З цим виключно метов, а не з причини совітофільського характеру, подаємо нижче деякі замітки до історії української флоту за совітських часів.

Комісаріят військових морських справ С.С.С.Р. відокремлено було від Комісаріату оборони на підставі розпорядження Всесоюзного Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народніх Комісарів ССРСР з дня 30.VII.1937 р.

Керувала Комісаріатом Центральний при ній відповідний Політичний Уряд.

28.IV.1939 р. черговим комісаром морських справ був Микола Герасимович Кузнеців, флагман II ранги. Про націю альність його даних не має. Народився в 1901 р., розпочав морську службу звичайним матросом. В 1926 р. скінчив з відзначенням Воєнну Морську Школу і був призначений командиром вахти на броненосці "Червона Україна". В 1929 р. стає старшим помішником командира на тому ж броненосці. Скінчив Воєнну Морську Академію ім.Ворошилова. В 1938 р. стає командиром військової флоти на Тихому Океані. Відбув вісім далеких морських подорожів. Має ордери: "Леніна", "Червоної Зірки" й "Червоного Штандару". Дня 22.III.1939 р. був вибраний членом Ц.К. ВКП. / б /. Дня 1.V. 1939 р. авансував на флагмана флоти II-ої ранги.

З поміж інших визначних членів Централі Комісаріату військових морських справ ССРСР. слід занотувати третього заступника комісара - Левченка Г.І., флагмана II ранги. Українець, нар.1897 р. У 1913 р. вступив до школи "внгів" /підстаршинської школи для хлопців/, яку скінчив. Яко вишколеного артилериста призначено було Л. на корабель "Забіяка". Після революції вступив Л. до школи червоних офіцерів флоти. В 1919 р. прийнято його до партії. В 1922 р. скінчив школу і був призначений офіцером артилерії на корабель "Севастопіль". В 1928 р. командує кораблем "Артем", у 1929-му - кораблем "Войков". У 1930-му році скінчив доповнячі курси для командирів і стає командиром броненосця "Аврора". Потім був командиром і комісаром ескадри кораблів на Балтійському морі. У 1932-му році був командиром військової флоти на Каспійському морі. Скінчив Воєнну Морську Академію ім.Ворошилова. У 1937 р. був шефом штабу Балтійської флоти, а в 1938 р. стає її командиром. Від 29.IV.1939 р. стає третім віцекомісаром військової флоти ССРСР. Має ордери: "Червоної Зірки" і "Червоного Штандару".

Вся совіцька військова флота поділялася на такі групи:

1. Флоту на Тихому Океані.
2. Балтійську Військову Флоту.
3. Чорноморську Військову Флоту.
4. Північну Військову Флоту.
5. Каспійську Військову Флоту.
6. Дніпропетровську Військову Флоту.
7. Амурську Військову Флоту.

Таким чином, українська військова флота за совіцьких часів складалася з трьох груп: 1/Чорноморської, 2/Каспійської та 3/Дніпропетровської. Кожна з них підлягала безпосередньо центральному керівництву.

Нижче подаємо персональний склад керівництва української військової флоти за совіцьких часів на день 1.IX.1939 р.

І. ЧОРНОМОРСЬКА ВОЄННА ФЛОТА.

Керівництво цієї групи складалося зі слідуючих осіб:

Командира флоти - флагмана I-ої ранги Ф.Октябрського, що був у 1919-му році звичайним матросом і в міжчасі скінчив совіцьку військову морську школу командирів. /"Правда", з квітня 1939/.

Шефа штабу - М.М.Харламова, капітана I-ої ран-

ги /"Правда", з 24.VII.39/.

Комісар адміралів - Муравьов, члена ради військової флотії. /"Правда", з 25.VII.39/.

Начальником політичного уряду флотії був - П.Т.Вондаренко. /"Правда" з 25.VII.39/.

Окрім того, в склад керівництва входили:

Бурмістров - капітан II-ої ранги, командир сполученого відділу підводних човнів Чорноморської флотії. /"Правда" з 28.VII.39/.

Згіпко Микола - капітан II-ої ранги. /"Правда" з 24.VII.39/.

Щербак - комісар корабля "Паризька комуна". /"Правда" з 24.VII.39/.

Челпанів - капітан I-ої ранги, командир корабля "Паризька комуна". /"Правда" з 24.VII.39/.

З поміж всіх згаданих осіб більш докладні життєписи дані відомі лише про Миколашу Арламова, капітана I-ої ранги, шефа штабу чорноморської військової флотії. Про національність його відомостей немає. Народився у 1905 р., скінчив у 1928 р. військову морську школу і став керівником вахти на кораблі "Держинський", до ним командував тоді Емашів. У 1930 р. Варламі скінчив артилерійські курси для командирів і був призначений артилерійським офіцером на корабель "Брунзе". У 1933 р. командував кораблем "Держинський", а у 1937 р. керував одним з відділів генерального штабу морського комісаріату.

II. КАСПІЙСЬКА ВОЄННА ФЛОТА.

Командиром флотії був Голозовко. /"Правда" з 19.VIII.1939/.

III. ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ВОЄННА ФЛОТА.

Командиром флотії був Чубунів Г.В., капітан I-ої ранги. /"Комуніст" з 26.VII.39/.

Військовим комісаром флотії був - Красніков, комісар бригади. /"Комуніст" з 26.VII.39/.

З поміж совітських моряків, що перебували на інших водах і мали в минулому відношення до української флотії слід згадати такі прізвища:

Емашів І.С., флагман I-ої ранги. Національність невідома. Нар.1895 р., скінчив парафіяльну школу в Тбілісі і працював як хлопець до посилок на фабрики цементу. У 1912 р. вступив до школи "вигів" в Кронштадті і скінчив її вишколеним артилеристом. У 1918 р. вступив до партії. Підчас громадянської війни командував артилерією на кораблі "III Інтернаціонал". Після цієї війни став начальником артилерії на кораблі "Петропавловськ". Підчас повстання в Кронштадті був арештований і сидів у в'язниці. В 1924 р. вступив до Воєнної Морської Академії, після скінчення котрої був призначений командиром корабля "Держинський", а згодом командиром броненосця "Червоний Кавказ". В подальшому потім командує ескадрон броненосців на Чорному морі. В осені 1937 року стає шефом штабу Чорноморської флотії, а на початку 1938 р. її командиром. Від березня 1939 р. був призначений командиром флотії на Тихому Океані. Дня 1.V.1939 р. авансував на флагмана I-ої ранги.

Трибуц В.С., флагман II-ої ранги. Національність невідома. Скінчив одночасно з Кузнецовим в 1926 р. воєнну морську школу і був призначений офіцером артилерії на кораблі "Севастопіль". В 1939 р. був начальником вахти на тому ж кораблі. Скінчив Воєнну Морську Ака-

демію і був призначений старшим помішником командира лінійного корабля "Марат". У 1924 р. був командиром ставляча мін. Від 1938 р. стає шефом штабу Балтійської флоти, від травня 1939 р. став командиром тієї ж флоти.-

Д е в Б и к о в с ь к и й.

ЧОРНОМОРСЬКА ПОДОРІЖ.

/ .Олешки, Херсон, Гирло Дніпра, Очаків/.

1.

В е с н а 1942 року, повільна й холодна, минула ще недавно. Ще береги Дніпра заболочені повінню. На сонці денеді ще блищать великі калабани. Пароплав іде швидко з бігом течії, та є час на роздумування.

В Катеринославі, який більшовики охрестили непризвоїтом назвою - Дніпропетровськ, а національні круги ще не прийняли - Січеслав, бачили ми величезну гармату німців до облоги - "Тор". Тор - коваль і бог війни германів. Молот Тора під час останніх дій багато розторожив в Україні: залилось щось, що не можна назвати безсиллям, а що ще не є силою. Але то життя, в нього варто дивитися.

Що поїхав із Заходу оглядати тутешні місцевості, не раз дістав сумного настрою. Тимчасом справжні тутешні люди є міцніші в нервах.

- Ви занадто хвилюєтеся тим, що діється з одиницями, - казав мені молодий технік / вони тут усі звать себе інженерами / з Запоріжжя. Не треба так дуже перейматися. Ми привикли тут, що людина - небагато значить. Головне - тип людини, життєдатний тип людини. І не придивляйтесь занадто до совміщанства, чи взагалі міщанства, - воно вже більше тут ніколи не гратиме ролі.

-Хто ж буде грати роль?...

-Це питання будучини.

Сонце пригріває щораз більше. Лісків видно усе менше, - денеді спускається разом з балками до води густіші чагарники з тернів та невисоких вілх. З очеретів чути - мелодійні звуки жерлянок, червоногрудих малих жабок. Дуже гарні бувають ті відтинки берегів, де зацвіли ранні дикі туліпани. Недарма в Херсонських піснях чув я колись: "Ой, ти козаченьку, красний туліпане".

Саме слово "козачі", "козачі" часто зустрінемо в назвах долиньного Дніпра. Ось і тепер незадовго будуть "Козачі лагери". Це - може найтриваліший спосіб передавати традицію: охрещувати своїм іменем місцевості. Зрештою, козацька традиція, звичай Запоріжжя не передавалися шляхом письма, лише через людей і їх чини. Які ж були геополітичні цілі Січчя?

Систематично й постійно посувалася Січова Держава вздовж Дніпра до моря. Скривь сліди її фортець, бродів, могил.

Пароплав швидко суне вздовж правого берега, часами висувається на середину, - небезпека рухомих мілинь-островів!

Розмова з італійським старшим і одночасно журналістом зробила

мені дяку несподіванку.

-Що за чудовий край,- звернувся він до мене. Ви зауважили під наносним річним піском товсті шари суглинного чорнозему?... Уявляк собі, скільки інвазій було в вашім краю.

Я здивувався.

-Ми, Українці, уважасмо за своє нещастя, що власне стільки наїздів мусіли ми перебувати в своїй історії.

Усміх перебіг устами фашиста.

-Що хочете? З країною, як і з молодим хінком,- не варто її здобувати, коли й інші не мають до неї охоти.

Можна прийняти і такий спосіб розгляду: зрештою, італійці мусять добре розумітися на чужих інвазіях.

-Як ви окресляете свій нарід?- знов питається невтомний син Дженови.

-Трудно, признаюсь вам, його окреслити, особливо в сучасному стані. Може загляньмо в минуле. В 1900 році проїздив через наші землі тех не мало знаний журналіст, Павло Рорбах, і написав:"Коли ще 40 літ петриває так як є, то нечисленні гуртки українських патріотів замруть, а нарід зникне з лица землі". Потім Рорбах поїхав далі, до Середньої Азії, здається.

-Ви хіба не підозріваєте, що пишу до мосї газети подібні зауваження, як Рорбах?

-Не здивуюся, як напишете. Бачите, у нас від часів лихоліття ХІІІ-ХІV ст./подібного до останніх десяти літ большевизму, тільки значно, значно довшого/ - в характері повстала спеціальна прикмета. Ми легко творимо очерет над водою.

- Не розумію.

- Коли, скажім, зближались татари чи інші вороги, люди брали довгі, спеціальні очеретини і йшли з ними під воду до ставу чи річки.Сиділи під водою і віддихали крізь очеретину. Так перехвувалася перед ворогом не одна людська громада.

- Добре, це реблять села, а що робить ваша еліта? ваші міста? Ви ж за большевицькою статистикою маєте понад дві мільона людей із середнім технічним вишколом?

- Коли говорити про сучасну, то вона є дуже скромна і працююча. Вона не говорить про себе багато: ми не поляки. Чи ж скромність то не чеснота?

- Не жартуйте.

- Оповім вам, що в році 1918, гетьман Скоропадський, особа, вихована поза Україною, прийшовши до влади, попросту розігнав тодішню українську еліту./Хоч міг її зорганізувати коло себе/. Вона щось так, як тепер розійшлася по селах.

- А потім?

- Потім повстало добре мереживе організацій сел по цілій Україні. Ще в останній хвилині провідники тої еліти - Гриниченко і Петлюра, провадили пертракції із Скоропадським. Та він поставив ставку на наслідок /т.зв.біло-осійське/ військо - і програв. Тут власне /поза Києвом/ недалеко, в Херсоні, зібрались важніші недобитки скоропадчиків на чолі із старостом Андром...

Ми зачепилися об щось і мусіли простояти кілька годин. бачучи вже недалеко - Олешки.

Олешки - по лівому боці, Херсон - по правому, - це закінчення стрижня України, тевзи Дніпра. Водного тракту в трьох відтинків.

Північний, де ключем була фортеця Лоїв, цей колись так важний де для Хмельницького стратегічний пункт із недалеким "вольним портом" Биховом. Там оперувала північна флотилія наших канонерок в р.р.1917-20, нераз знаходячи епертя і в пертах Гомеля та Чернобыля.

Середній відтинок мав за базу розбудований порт Києва та Трипілля з Каневом.

Південний відтинек із епертам у Катеринеславі, власне закінчуємо з доїздом до Херсона. За Херсоном починається відтинек Дніпрового гирла з лиманами та базами Миколаїв Очаків, терен завбільшки з один галицький повіт.

Олешки містечко невеличке, а зазвичай, там була Олешківська Січ, а Запоровці були добрими стратегами. Коли б Петъемкин, основоположник Херсона не легковажив собі запорожської традиції, то чи він не вибрав би місце на весно-торговельний порт власне там, де була передостання Січ, - у Олешках? Адже ж вибрали свого часу це місце і Візантіїці, будучи тут для зносин з великокняжизмом Києвом - фортецю з торговельну факторію - Сякссе.

Взагалі, питання доцільности в будові міст є першорядної ваги і завжди, і особливо тепер, коли стільки міст підупало в цій війні.

Візьмім, наприклад, закладання міст тут може мати тільки дві тенденції, - правобережну /херсонську/, обернену до заходу, до Дністра, і лівобережну /олешківську/, обернену до сходу, до Тавриди. "Світліший князь Потъемкин" в першій мірі рвенувся до закладання Херсону, як захистної в гирлі Дніпра бази, де можна було б будувати кораблі. Місце постов тих кораблів мав бути - Севастопіль.

Однак швидко Севастопіль uznали невдатним як базу постов /морська черва зідала дерево суден/ і Херсон теж відкинено, як верфону базу /за мілкий доступ до міста/. Як база постов й осередок кораблебудівництва виріс Миколаїв. Херсон зістався, як місто в гирлі Дніпра, осередкове для цілої південної торгівлі. Та швидко гарячковий зріст торговельної Одеси відібрав і це значіння Херсону. Тепер Херсон - це лиш чийсь адміністративний центр.

Того хиба та, що й усіх міст по правім березі найбілш долішнього Дніпра, - він обернений спином до Криму і не панує над дорогами до цього найважливого командного осередку нашого моря. З цього погляду Олешки / а вгорі Каховка / мають далеко більше значіння, як Херсон. Вони тримають вузли доріг до Перекопу.

Багато річей ще є тут до устійнення і поправи...

З гирля недалекого Інгульця пливають важкі "дуби", повні дерева до будови. Дуби завертають і починають плисти проти течії вгору Дніпром. Веслуєть жінки і підлітки, кермують старі діди. Не один з них - широкеплечий кремязний то помовчує, то покрикує на своїх, щоб добре пребли. Це ті діди, які нераз тут на півдні, або ще більше на Кубані верховодили своїми селами. Це вони рішали: закопувати конокради живим в землю, чи так забити. Вони ж нераз рішали: чи село має зостатись на місці, чи переїхати за сотні, нераз і за тисячі верстев...

Ось нарешті й Олешки: заустілі, але майже не зруйновані. Щоб менше пахло там запорожцями, туди переселив був царський уряд своїх раскольників та московських денчаків з верхнього Дону. Але вони десь розплинулись в українській масі населення.

Уже здалека пізнаємо в рибалках, що пораяться на березі, повільну й уперту українську поряду.

Росіяни перебували зробити в Херсонщини неукраїнську землю. Тут коло Олешок за Копанями, є голландські хутори, на тім самім Таврійським березі - коло Британів живуть нащадки швайцарців. Насібно тут трохи й "радімних"-московських селян. Та - всі вони тутешні, всі говорять твердо херсонською говірков. Українська стихія всіх поглинула, не сіяна ніким.

Серед Олешківських мазанок і хатнек нема з ким розмовляти. Нема й сліду по знаменитій фабриці консервів з ракових шийок. Можна тільки поглядати, блунаючи над берегом, силу південноукраїнської рістні. Будяки

виростають тут вище хат, тих глинястих мазанок, подібних до туркестанських чи іранських хатин.

Здавалося б, звідки така рістня на піску? Але під піском є суглин, а під ним підшкірна вода. Чим далше в суходіл, тим глибші копанки треба до тої води копати. Звідти й часта назва сел - "Копані".

Шість-сім кілометрів понижче Одешок і стоїть дивно незатишний Херсон. Півтора ста літ тому збудував його Потьомкин...

Знов - Потьомкин! Тут скрізь його тінь. Чи записати "князя Нечосу" до ворогів України, як ренегата, чи пройти ба'дужо?... Безцільно ставити питання, що робив би він, скажім, у р.1917 чи 1942? Але, що зробив би сучасний свідомий українець на його місці?

Віра в свою окрему державу була тоді заломана в "малоросійським дворянстві", віра в нову універсальну, православну державу - досить зміцнена. Еліта, хоч і патріоти - служила разом з іншими чужинцями в Петербурзі - вельможі Потьомкини, Троцинські, Безбородьки, Завадовські, Крчубеї, Розумовські - а в менших Мартос, Наріжний, Бортнянський. Мріяли про що інше, але все ж служили.

Селянство, міщанство, козаки? Ці маси "залізували рани" по війнах і розпочинали свій осадницький похід. Зіставалась тільки Січ, невеликий орден, як хрестоносці чи кройцритери. Потьомкин зробив з ними те, що повинен був зробити з козаками Головатого, остаточно здобув береги Чорного моря і закріпив їх здобуттям Таврії і взяттям Очакова. А сам орден переселив до дальших здобувань.

В Херсоні князь похований і там стоїть йому нерушений бронзовий пам'ятник. Потужною правицею Нечоса показує на південь, на Чорне море, мов запрошувачи до дальших підбоїв. Може б ще й знайшовся дехто, хто пішов би і тепер на його запрошення.

Пам'ятник робив І.Мартос - земляк для земляка? Взагалі Мартос тут скрізь - і в Таганрозі, і в Одесі, і в Херсоні.

В Херсоні значні сліди місцевих боїв, люди, як то випадає в таких часах, не розмовні. А однак...

-Чи ви думаєте, що тут буде демократія коли небудь, - казав мені один дуже випадковий співрозмовець, - в демократії нема первконань, за котрі можна було б віддати життя. І те, що наша трохи перевчена запорозька еліта тепер переконається в тому, то - не біда. Це - романтична неправда, що нарід завжди "рветься в бій". Бувають і інші ситуації.

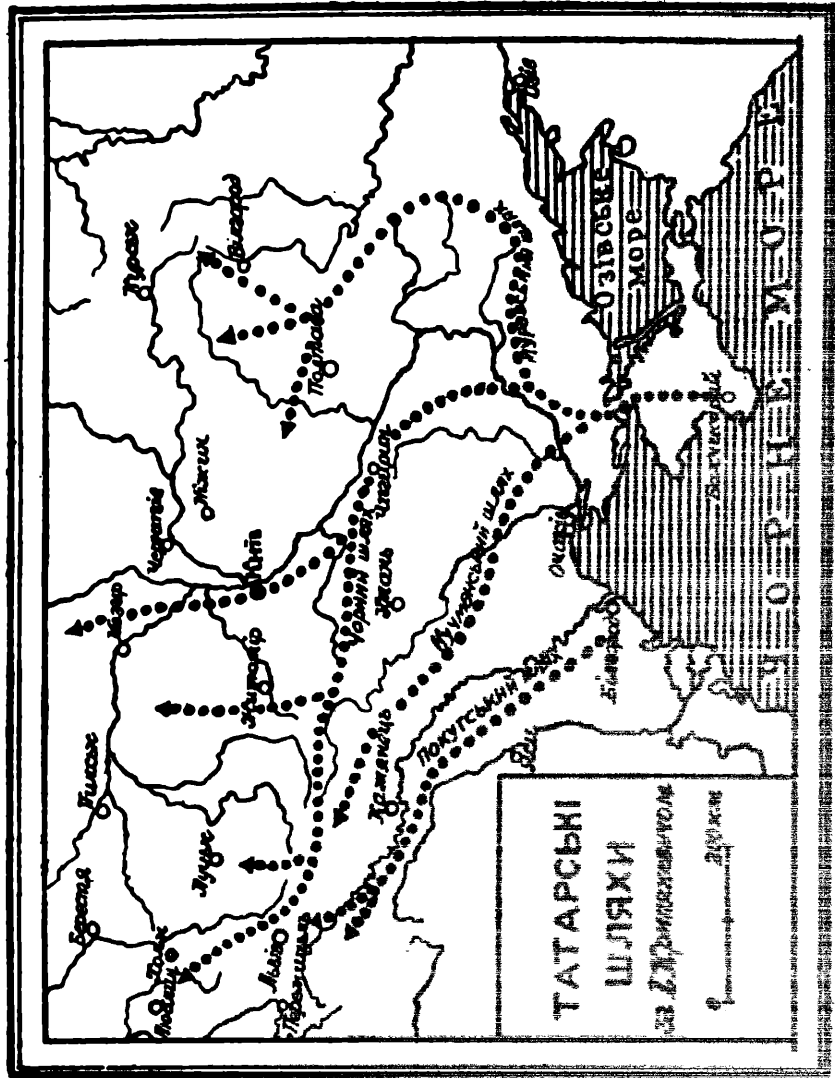
От подивіться на цю хмарку, що стоїть саме над нами. Безвітряне полудне, вона собі зависла в висоті. Зависла до часу, аж буде подмух. Ми - занадто певні, що ми сильний нарід, щоб не вмилі спокійно вичекати аж до розвою всіх своїх сил.

Кілометрів п'ять понижче Херсону Дніпро роздворється і творить величезний Потьомкинський острів. На цьому острові зісталися сліди запорозької фортечки, - над так званим Ольховим Дніпром. Це був випадковий пункт до нападів на турецьку флоту. Рікою Конкою, а далі цим рукавом Дніпра йдуть до Херсона - вже с, часні пароплави. Хто має гострий зір, може побачити ще печері і кручу, де стояла запорозька залога і де переживалась про них пам'ять, переплітана з пам'ятю Нечоси.

Коли запорожці мали на теперішньому Потьомкинському острові випадковий пункт, то головні підпори в їхнім просуванні над море були де інде.

Теперішня Кінбурнська /Кімь-Бурн/ коса /колись вона звалась інакше/- це продовження Таврійського берега Дніпра, - це засув. Цей засув заригльовує обидва гирла і Дніпрове, і Бога. Хто на цій косі паном, той кермує цілою лоцією вділ і вгору по цих ріках.

Запорожці поставили там свої дві пристані: Прогної і Сторожеву. Прогної був адміністративним осередком Пронноїської паланки. Цей один з найважливіших пунктів запорозької держави проіснував від XVI ст. аж

до останньої руїни Січи. Предки сучасної нашої еліти мали коли не свідомий, то хоч інстинктовий стратегічний геній.

Взагаді варто було преслідити, як і чому при своїх кількох перенесеннях державного осередка зупинялися в тому чи іншому місці.

Очаків бачив я тільки здалека, це одне з найальвовичіших міст України. Високе положення і замкнутий в собі - має власне обличчя.

На старих генуєвських лецманських мапах з 14 ст. околиці Очакова мають напис "Hor di litto", місця перослі ірисами /пізниками/. На місці, де стоїть теперішня Одеса, був напис "Caginetra" - дрік /знівають, genista /. Був час у торговельнім розвоє наших берегів, який можна було б назвати боротьбою дреку з ірисами.

Очаків відіграв велику роль в пляні Порти утвердитися на північнім березі Чорного моря. Його значіння між гирлами Дністра й Дніпра мало бути велике, - він мав стримувати наступ Війська Запорозького й Кримського Ханату на цю територію. До того мав бути й торговельнім осередком в Україні, не меншим як друга турецька база в Крими - Козлов.

Та Очаків нищили однаково й Українці, й Татари. Лишень на коротко по союзі Порти з Назепоу й Гордіснком, Очаків розцвів торговельно.

Не довго це було.

Мініх, Потьомкин брали фортецю. Пізніше влада сподівалася торговельного розвоє Очакова; Потьомкин бачив в ньому щось як цивільне доповнення весного порту св.Миколая. Та перемогла Одеса, що зросла несамотньо швидко під умілим проведом урбаніста джа Рішеле. Очаків відкинено як непотрібну забавку і зробили з нього "заштатний город". Очаків дримає на своїм високім каменистім березі, - дванадцять верст од нього виблискує суворий острів, колись святий острів - Березань. Там сховано більше державної мудрости, як здається поверховному спостерігачові.

Там починаються міти і море, а кінчається наш недбало загосподарований український суходіл.

Може зрештов і добре, що він так незагусто заселений і недбало загосподарований. Війна на заході показує, як невигідно мати густе населення і добре загосподарені місто коле міста. Там лехше заломати - фізичним знищенням людські маси.

А остаточно, все є від людини і з неї, коли треба, прийде і добра організація, і міцна господарка. Прийде теді, коли загосподарується, устійниться вона сама внутрі себе. Отже тут знов повертасмоє до того, що на довго дає зміст людині, - до мітів.

Скільки битов і знижень уже перейшло через Україну, але всі вони не такі важні, як те, що зростає і зміцнюється в душі української людини.

Олешки, Херсон, Очаків, - це все міста, що для нас символом - здобуття берегів Чорного моря. Це закінчення деби здобування берегів, деби довгої і славної. Чи стануться вони /і інші північночорноморські міста/ символом нової деби, - з е с е р е д ж е н н я української сили на берегах Чорного моря? Чи оселяться тут наші найважніші, найенергійніші і творчі люди з цілої України?

Остаточно три чверти сучасної України, - це люди осадчі, останні реки тех не приваляли людей до місця. Скрізь вийшли люди з хат і кам'яниць і дивляться поперед себе, - чи не треба це раз утвердити себе в переселенні?

Во власне тут на протязі яких 200-300 кільометрів берегу, є найдодігніше місце до виходу сил з головної української території, заплача, створеного басейнами Дністра й Дніпра.

Тут - море, місце прудерзости, говорячи слевом Шевченка, прудерзости людського духа. Звідти з гирла Дніпра, Дністра, Богу, з Тавриди йде вузел найнатуральніших доріг на цілу Україну. Звідом найлехше ді-

ставатися до всіх її провінцій. Недарма й слабі татарські сили свого часу так далеко заходили своїми "татарськими шляхами". Та сиди ж ішов чумецький, наш натуральний торговельний рух цілими століттями...

Але розпочати наву дебу історії можемо тільки, маючи новий міт - міт Чорного моря!

Д р і й Л и п а .

-о- -о-

"Тепер і на будуче політично-географічне значіння Криму для України дуже велике, без володіння Кримом вже не могутність, а й самостійність Української держави мусить бути дуже проблематична".

/Проф.Др.Ст.РУДНИЦЬКИЙ/.

"Проблема Чорного моря, як і збудження інтересу до нього нашого громадянства - це справа незвичайної ваги. Наша еліта колись збила в голіву усім українцям, що ми грецькесії і це загальмувало наш розвиток. Місто, море, промисл - все це стало якесь далеке від "українства".

/Проф.Др. В.СІЧИНСЬКИЙ/.

В СПРАВІ ЕТНІЧНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ В ПРИПОНТИДІ.

В с т у п. Чорноморські справи це раз те більше притягають увагу наукового світу.

З поміж праць, що появилася останніми часами в цій царині, належить звернути увагу на книжку: PASCHIAKOFF A. - Cinquante siecles d'evolution ethnique autour de la mer Noire. Paris, 1937, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, in 3°, 177, 4 pages, illustrations, 6 cartes. / Etudes d'ethnographie, de sociologie et d'etnologie, tome 1-er /
Книжка присвячена пам'яті проф. Alexandre Maurer /1842-1927/, окладається з семи розділів тексту, анексів, алфаветичного покажчика назв, що мають етнологічну вагність, та таблиці з кривих голівних покажчиків /в тексті/.

В короткій п е р е д м о в і, чомусь не зазначений в змісті книжки, автор, говорячи вже не про 50, а тільки про 30 віків етнографічних перипетій, які послідовно точилися одні за другими навколо Понту-Евксинського, пояснює читачеві, чому в такому, а не інакшому порядку викладає від відомості, що склалися на зміст книжки.

Ото ж в перших трьох розділах знайомить він читача з сучасним етнографічним образом трьох великих відтинків Припонтіди: Кавказу, Малої Азії /Анатолії/ та Південної Росії /термін автора/.

Кавказ характеризує він як справжній етнографічний музей. Домінуючий тон тут задають рештки стародавніх народів, що час їхнього формування припадає на протоісторичні, а може ще й давніші часи. До цього глибокого шару долучаються рештки турко-монгольських народів стосунково недавнього походження, бо середньовічного, а нарешті йде верства найновіша народів сучасної Європи.

В Анатолії /Малоазійська частина Припонтіди/ найдавніша верства заникла і тільки сліди її животіють у вигляді окремих відрубних антропологічних рас серед нової людности, що підійшла ціла під один знаменник під впливом Ісламу та Османської Держави. Найдавніша верства тутешня з певністю була або ідентична, або близько споріднена з такою Кавказу.

"Південь Росії" /Україна/ віддавна загубив свої глибші верстви людности і тепер для нього характерним є європейський вигляд мешканців з невеличкою тільки домішкою східнього елемента.

Ці три області завжди були ареною великих історичних подій і хоч не тут творилися великі цивілізації, але країни ці більш як від 6.000 літ були під впливом близьких їм територіально колісок найславетніших культур.

Накреслюючи декількома словами головні історичні рухи, що переходили через Припонтиду з кінця неоліту, автор підкреслює, що, в якому б керункові не відбувалися ці рухи через Припонтиду, вони зіставляли на ній своє тавро так само, як і на їхній формі та змісті клала відбиток свій Припонтіда.

Сучасні народи це тільки рештки від титанічної боротьби народів, яка відбувалася весь час на цьому "роздоріжжі історії", сила-силенна народів перейшла ці землі, але від багатьох з них не зосталося на спогади навіть їхньої назви.

Ця боротьба була творчим явищем для світової культури, але для багатьох воюючих була загубельною. Отже, все, що ми знаємо про цю боротьбу, і має бути змістом цієї книжки.

В п е р ш о м у р о з д і л і знайомимось ми якнай докладніше з якісним та кількісним складом сучасної людности Кавказу, починаючи з найсхідніших прихвильків та кінчаючи найдавнішими, первісними тут наро-

дами, на підставі даних, почерпнутих в найновіших праць. Найбільш уваги звернено на найдавнішу людність. Представлений нам образ її характеру мовного, етнографічного, антропологічного та її розселення, здається, не може бути справді представлений сьогодні краще.

На підставі аналізу дооцідів переугу мовознавців, автор проходить до гіпотези про існування вже з прадавніх часів на Кавказі поділу його народів на чотири окремих мовних групи чи пні:

1/пень, до якого належить сучасна західня Лезгінська група народів /Авари, Анділи та Дідої/ та Картвели /грузинські народи/. 2/до другого пня належать сучасні Південні Лезгини та Чеченці /згідно давніх їхніх переказів прийшли вони з Півдня/. 3/до третього пня Черкеси-Адигеї, що прийшли відклясь в півночі Кавказу і безперечно споріднені з Таврами та Кимерійцями півн.побережжя Чорного моря. 4/до четвертого пня належать Абхазці чи "Абаски" античних часів, що прибули на Кавказ з Анатолії. Їх проф.Марр називає "Басками Кавказу".

Розглядаючи всі старо кавказькі народи в їхньому географічному поширенні, ділить їх автор на три галузі:

1/Галузь Південна /чи Картвельська/, серед якої знаходимо такі народи, як Імеретини, що зберегли ще в своїй назві назву давніх Іберів, таких як Мінгрельці, що суть простими нащадками, що до мови, тих самих Іберів, Сванів, що за часів Страбона /на початку нашої ери/ мали свою окрему державу та Лазів /чи Чанів/, що в II ст. нашої ери славилися своєю воєвничістю.

2/Північну галузь творять Черкеси. Ця група народів найбільше потерпіла за часів Російського завоювання Кавказу і багато народів цієї групи занепало, бо велике число їх вишло з краю на еміграцію в Туреччину. Колись народи цієї групи заселяли величезні простори на північ від Чорного моря, а тепер невеличкі рештки їх туляться обабіч головного кавказького хребта в північно західнім його кінці. Серед численних народів цієї групи знаходимо й нарід Абхазців, що від нього в протісторичній добі відірвались, виемігрувавши на захід Середньоземного моря, як доводить ак.Марр, сучасні Баски Піренейських гір.

3/Східню галузь первісних Кавказців творять дві групи народів - Лезгини та Чеченці, що самі себе називають "Накчої". Згідно переказам Чеченців, що відповідає й новішим дослідям, вони осіли на теперішніх своїх землях, не так давно примандрувавши сюди з південного заходу Кавказу, чи властиво Закавказзя. Ак.Марр встановив спорідненість їхню з давніми Албанцями, яких ще Страбон згадує як численний нарід, що живе в східній частині Кавказу. Звідтіля вони вже в середньовіччю мусіли виселитися під тиском грузинської та вірменської експансії.

Поза цими найдавнішими народами Кавказу живе там багато народів іншого походження та інших мовних родин. Складається ці всі народи на три групи:

1/Сучасні європейські народи, представлені в більшості своїй Росіянами /?/, що живуть переважно в північній частині Кавказу.

II/ Народи, що належать до турко-монгольської мовної родини, хоч багато з них походження не турко-монгольського і правдивих турко-монголів в цій групі не більше, як 20%. Отже найчисленнішим з цієї групи народів є 1/Азербайджанські татари, що, належачи по суті до іранської родини, загубили свою мову в середньовіччю і перейняли мову турків /приблизно в XI-XII віці/. 2/Турки, правдиві турки, туркмени, ногайці, кумики, каракалпаки, балкарці та карачаї. 3/Монголи-калмуки Ставропільщини.

III/Народи, що належать до т.зв.індо іранської мовної родини.З них тільки три, а саме: Таліші, Тати та Перси говорять чистими іранськими мовами, всі ж інші-продукти расової та мовної мішанини старокавказців з пізнішими арійськими приходьками. По черзі убування арійської крові та прибування крові старокавказької /афетичної/ йдуть вони так: а/Осетини

/Асси чи Ясса середньовіччя та Алани часів Риму/, Курди, Вірмени і на-
решті "Іони". Під останньою назвою, даною йому як Марром, ховається вже
вимерлий нарід і мова, що існувала на зорі історії і які увійшли в
склад сучасних вірменів та греків. Нарід цей і мова були старокавказь-
кого /афетитського/ пня. З отримання з прийшлими арійцями утворились ще
в протоісторичні часи два нові народи Іони баски, себ то вірмени та
Іоно-ібери, себ то північні Іонійські греки.

IV/ Є ще на Кавказі де кілька народів, що належать наче б то до се-
мітського пня. Суть то: 1/Інди Верховинці, що доси представляють собою
загадкового походження нарід, бо ні расово, ні етнографічно, ні мовно
не мають вони нічого спільного ні з жидами, ні взагалі з семітами. Тіль-
ки віри вони юдівської і самі себе зачисляють до жидів, що були колись
Ассирійськими царями заслани на Кавказ. 2/Є ще невелика кількість жи-
дів недавнього на Кавказі оселення, т.єв. "Ашкіназім", що говорять ні-
мецьким жаргоном і нарешті не менш загадковий, як жиди Верховинці на-
рід, 3/Айсори, що самі себе вважають за нащадків Ассирійців, а гово-
рять ново-сирійським діалектом.

Автор висловлюється далі за тим, що темні й загадкові питання про
походження того чи іншого народу Кавказу будуть тільки тоді розв'язані,
коли три близькі між собою науки, а саме протоісторична археологія, ан-
тропометрія та лінгвістика здобудуться на тісну співпрацю.

На жаль, від археології Кавказу ще рано сподіватися допомоги, бо, як
видно, автор на неї майже не опирається.

Краще зараз стоїть антропометрія, а найкраще лінгвістика. Данymi цих
двох наук найбільше й оперує автор.

Але коли лінгвістика дає можливість упорядкувати народи Кавказу в
досить стислі і певні рядці, не так є в антропометрії. Вона вказує
страшенну расову мішанину серед окремих мовних родин та навіть серед
окремих народів. Загальні висновки, на які вона дозволяє, тим часом
суть того роду, що на Кавказі спокон віків відбувалась нерівна бороть-
ба між короткоголовою расою, що просувалась на північ з Малої Азії,
та довгоголовою расою, що замешкувала території, на північ Кавказу по-
ложені. Короткоголовці в цій боротьбі перемагають. Схематична карта
Кавказу, подана під К. 3, це дуже ясно представляє.

Найчистіше короткоголова раса представлена Вірменами, Лезгінами, Да-
зами, Айсорами та Індами Верховинцями. Довгоголова раса в найчистішому
вигляді заховалася серед Черкесів: Бжедуків, Натуків та Шалсугів.

Всі інші народи Кавказу представляють собою мішанину цих двох рас-
так, що навіть в тій самій мовній, напр. Картвельській, родині одні на-
роди расово ближче схиляються до вірменського тшчу, а другі - до чер-
кеського.

Згідно пануючим поглядам, боротьба ця рас і взаємні впливи відбува-
лися в кам'яній добі. Довгоголовців вважають за нащадків передісторич-
ної людности Північної Припонтиди, що її ідентифікують з Кимерійцями -
родиню народів, що жила там в преджиттєвих часах, а короткоголовців
ідентифікують з первісною расою Кавказу та Малої Азії, називаючи її чи
то расою Гіттицькою /навіязуючи до часів з перед 2000 літ, коли в Малій
Азії існувала Гіттицька держава/, чи то расою Адриатичною чи Дінар-
ською, з огляду на те, що там вона в найвиразнішій формі представлена і
де вона переходить на півночі в споріднену расу, звану Альнійською, що
так само певне Мало-Азійського походження.

Не меншу мішанину ^{впливу} різного походження бачимо ми і в культурному житті
Кавказу. Поза найновішими впливами російського культурного життя
найбільше значіння мало для Кавказу середньовіччя з його боротьбою Хри-
стіянства з Ісламом.

І грузинська, і вірменська культури були довгий час носіями та обо-

ренцями візантійського християнства, але з занепадом Візантії, Іслам в багатьох місцях досяг перемоги, підбивши під свої впливи всі народи іранської мовної родини, окрім Осетів, та й народи старокавказького пня. Навіть серед грузинських народів багато підпало, як от Аджарці, Хевсури та племена, що живуть над р.Чероком та на Горішній Курі - Ісламові.

Але позатим, якої б віри не трималися кавказькі народи, багато ще збереглося у них елементів первісного їхнього поганства; особливо багато останніх елементів зустрічаємо ми у Осетів, а найбільше у Курдів. Подекуди ці рештки поганських вірувань можна вивести від давнього перського дуалізму, який часто вироджувався в культ не тільки доброго первня Ормузда, але й злого Аримана.

Переходячи в д р у г о м у розділі до пошукувань первісної людності в Малій Азії, автор звертає увагу на те, що завдяки перепровадженню в Туреччині перепису людності єдино в керунку релігійного поділу її, важко, а то й майже неможливо в цьому напрямкові що будь зробити. Тільки завдяки надзвичай гострому окуві та думці одного з найвидатніших німецьких антропологів - фон-Лушана, можна дати собі раду в тому, що під цим оглядом робиться в Малій Азії.

Фон-Лушан помітив, що всі ті численні громади людей, які фігурують в турецьких статистичних відомостях як селґари, здебільшого різняться від околицької людності не тільки своєю вірою, а часто й антропологічними та етнографічними рисами.

Близькі його дослідні справді виявили, що всі ті "Тахтаджі", "Кізіл-баші", "Бекташі", "Анзарі" і багато інших - все те рештки первісної Мало-Азійської людності, що під таким виглядом збереглися до наших днів.

Так само і серед одвертих визнаючів не ісламської віри можна спостерігти рештки первісних Мало-Азійців, які в своєму обрядженні до віри гнобителів приймали інші віри, аби тільки не Іслам. Отже і сучасні Халдеї Ванського валасту, почасти православні, почасти католики, зберігають в своїй назві назву свого протоісторичного божества "Калд'а".

Дуже можливо, що й згадувані вище айсорі єуть рештки давніх малоазійських картвелів, що з чужою вірою /жидівською/ і чужою мовою /арамейською/ зрештою таки виемігрували на Кавказ.

Так само й "Езиді", загально відомі під назвою "приклонників Діавола", що живуть в валастах Алепоькому, Вітліському, Ванському, Діарбекірському та Мосульському, під покривом виродженої віри стародавніх Персів /обожують Аримана/, зберегли свою стародавню національну окремішність.

Але загалом всіх цих оцілених рештків первісної Анатолійської людності можна обрахувати не більше, як на 4% цілої людності Малої Азії, що проти 24% уцілених на Кавказі не є так багато.

Зі сказаного видно, що Мала Азія за 2000 літ безперестанного перемелювання її тубильчої людності, майже не зберегла своїх первісних елементів в чистому стані.

Але зате, коли придивимся до прихоськів, то й серед них не знайдемо чистих расово типів. Чи то будуть семіти, чи Турки, чи Іранці, чи Греки, всі вони расово нівелювалися, змішувалися в місцеву короткоголовою людність і загубили свій антропологічний тип.

Обговорюючи в т р е т ь о м у розділі питання народів Південної Росії /України/ і слідів серед них передісторичних елементів, автор, на жаль, вступає на такий ґрунт, де політичні його переконання йому миліші, як наукова правда. Місцями книжка тут губить свою об'єктивність і скидається на політичний памфлет.

Пошукуючи рештки первісної людності Припонтійських степів, автор керується методом фон Лушана, винайденом ним на Малоазійському ґрунті, і дошукується стародавніх антропологічних первнів серед тих груп людності, чи то Криму, чи степу, які самі чуються тепер чи чулися ще не-

давно неоднаковими в охолощеній людності, відрізняючись від неї чи то своєю вірою, чи то своїми звичаями, традиціями, чи то навіть інколи соціальним становищем.

Ото ж звертає свою увагу автор на Крим, вважаючи, що там, в країні, що лежить з боку від великих деріг, на яких відбувалися різні міграційні рухи, серед сучасної людності найлегше знайти еті етнічні первісні елементи, нащадків стародавніх Таврів, що творили собою племя чи й окремішій нарід в великій редиці Киммерійських народів ще в передісторичних часах.

Дійсно, серед кримської людності вдається авторові відокремити відразу дві групи, які, представляючи між собою разючу подібність, а разом подібність до черкеської людності Кавказу, вельми різко виділяються своїми антроп. рисами від домінуючого серед татар турко-монгольського типу. Ці дві групи це: 1/так звані Татари Верховинці та 2/Караїми. Перші й другі, хоч і говорять татарською мовою, але з домішкою, як думає автор, "протоісторичного" мовного первня. Татари Верховинці вже цілковито позбулися яких би то не було переказів і навіть віреш уподобилися народові, татарам, але Караїми, ще в доби панування над Кримом Човарів, як трималися, так і тримаються віри старожидівської, себ то Мойсеевої, і досі не визнаючи Талмуду.

Антропологічно Татари Верховинці, зі своїм головним показником 80,0, вельми різняться від правдивих Татар, хоч би от Ногайців, які головний показник мають 85,8.

Автор вбачає в самій назві "Караїм" ті самі звуки, що брешуть і в назві "Крим" і обидві ці назви виводять від третьої найдавнішої Киммері чи Киммеріани.

Цікавить автора, хоча й побіжно, ще й третя група людності, але вже не кримська, а тільки така, що з Криму виемігрувала. Це так звані "Маріупольські Греки", що під назвою греків були 1779 року указом цариці Катерини II переселені в Криму на побережжя Озівського моря щось в кількості 31.000 і оселені навколо м.Маріуполя в 24 колоніях. Виселилися вони, яко люди грецької віри з Ісламізованого Криму, але расово та етнічно то була найрізномірніша мішанина зо всіх тих рас та народів, які в різні часи дісталися до Криму і утрималися від асіміляції в татарському морі, завдяки відрубності дотримуваної ними віри.

Напевно найбільшу частину цих "греків" творили нащадки Кримських Готів, бох, хоч готська людність віддавна вже втратила свою мову і перейняла або грецьку, або татарську, але традиція її окремішності збереглася ще хоч би у титулі голови церкви, що називався до останніх часів "Метрополита нареду Готського та Каффі"/тепер Феодосія/. Користуючись до 1852 р. власним автономним устроєм, відтоді стали підлягати загально російському праву і, змішуючись з охолощеною людністю, властиво перейшли, як щось окремішне, до історії.

Коротко збуварчи питання про рештки турецького елемента, декількома словами згадує автор історію Турецько-Монгольської держави XIII віку, від якої довший час удержалася на Криму та на Чорномерії так звана Ногайська орда, що потім розпалася на декілька частин. З них одна й досі живе на Ставропільщині, оселилася там у XVIII ст., друга виемігрувала в 60-тих роках XIX ст. до Туреччини, так що колишні "Ногайські" степи, сучасні повіті: Нижнє Дніпровський, Мелітопольський та Вердянський в останніх роках минулого століття виказали всього 500 душ, що взнавали себе татарами і трималися Ісламу.

Інакше оклалося життя чисто монгольської групи Калмухів, що займає частину Донецької Области та Астраханської губернії.

На початку XVII століття, в наслідок розпаду Західньо-Монгольського народу в Джунгарії, двоє племен цього народу - Тургути та Дербети помандрували на Захід через Сибір. Коло середини цього століття опи-

нилися вони все коло гіря Волги. Трималися вони відносно російської влади досить незалежно і навіть, коли й обіцяли Петрові і допомогу проти шведів, то на війну не пішли, а дійшовши тільки до Москви в кількості 3000 верхівців, забрали в полон коло сотні російських родин і повернули додому. Тільки з середини XVIII віку Російський Уряд почав їх остаточно прибирати до рук. В наслідок цього року 1771 більшість їх вирушила назад в Джунгарію, загубивши по дорозі коло 100.000 душ від важких умов, в яких відбувалася ця мандрівка і тільки 5000 родин залишилося на правому березі Волги, не маючи змоги, з огляду на повінь, приєднатися до своїх співплемеників.

Читаць певно спостеріг, читаючи повісті строчки, що для автора переказуваної нами книжки не існує терміну Україна та українці. Знає він тільки Південну Росію, а нарід знає тільки російський.

На прикінці III-го розділу /в § 16/, обговорюючи російську лядність з етнографічної точки погляду, автор показує своє політичне обличчя. Отже придивімось ближче до нього.

"Російський нарід" творить на території Північної Припонтиди величезну більшість, а саме 82,77 % цілої людности, що по окремих областях та губерніях вносить різно: від 95% на Полтавщині, Чарківщині та обл. Війська Донського - найбільше і до Васарабії з її 47% - найменше.

Ці цифри, - каже автор, - показує перевагу елементу російського в цілому без жадного розрізничкування діалектичного, бо ж як відомо, що проста маса російська містить в собі три відміни головним чином лінгвістичного характеру, згідно чому місцеві говірки чи діалекти зводяться до того, що називають "великоросійщиною", "малоросійщиною" /т.зв. "українщиною"/ і "білоросійщиною".

Відносний стосунок цих трьох груп в цілій Імперії більш-менш стверджений переписом 1897 р. і тут далі, наводячи за Д.Нідерло кількість москалів, українців та білорусинів, подає і їхні відсоткові стосунки по черзі: 60%, 26% та 8% для цілої Імперії. Що до самої України, то автор визнає, що наша там більшість сягає до 75%.

"Це визначення, основане на розподілі місцевих говірок, не торкається ні в якій мірі поточного уживання літературної мови, яка завжди зрозуміла величезній більшості людности, бо ж вона є синтезок всіх трьох діалектів російської мови".

"Перш, ніж окреслити антропологічний російський тип, ми мусимо сказати декілька слів з приводу того ідейного руху, що стремить до заперечення існування єдності російського народу в розумінні цілокупности його етнографічних та діалектичних відмін.

"Ми зупинимось зоврема над ідеологією "українців", які доводять існування народу і нації "української" поза народом російським, приймаючи на увагу, що Мало-Росіяни творять 1/4 цілої нації Російської, тоді як така сама сепаратистична ідеологія, застосована до Біло-Росіян, представляла тільки цілком другорядний інтерес.

"Ми не будемо розводитися над сторонами чисто політичного цього питання, але не можемо перейти мовчанкою етнографічні підстави цієї суперечки".

І от тут то починається щось цілком непристойне з наукового боку. За перекручуванням думок йде замовчування, за замовчуванням вульгаризація думок противника і так на цілу сторінку /ст.66/. Автор відкидає нашу тезу, що Київська князівська держава основана була не тим народом, що називається сьогодні російським. Рестарчило б йому ознайомитися з думками М.І.Ростовцева, висловленими не так давно, бо вже на еміграції в "Современных Записках", щоб переконатися, що це не є думка тільки українських сепаратистів. Чи були різні тоді мови, чи тільки діалекти, хай би звернувся до писань ав.Шахматова, хоч і сам міг додуматися, що й на Русь, і в Заліссі /так називає наш літопис сучасну Московщину/

літературна мова була тоді старо болгарська, себ то церковно-славянська і тільки по помилках супроти неї можна судити про різницю тодішніх в мовях. Але автор просто заявив, що "ця концепція не відповідає історичній правді".

До мова українців в I столітті, які заснували Київську державу, не була тов живою мовою, якою ми тепер говоримо, тому ніхто не суперечить, але чи ж мова Київського Літопису, "Руської Правди та "Слова о полку Ігореві" була живою мовою тодішнього "Залісся"?

Як говорили між собою представники правлячої верстви, виселенці з тодішньої України, в Заліссі - ми не знаємо, але писали вони мовою староболгарською, а що вона більший вплив зіставила на мові Залісся, одірваній від рідного ґрунту /бо ж навколо була фінська стихія/ ніж на українській, того теж ніхто, здається, не заперечує.

Чи мова Київського Літопису, "Руської Правди" та "Слова о полку Ігореві" веда просто до сучасної московської мови, це це велике питання, бо ж ми знаємо тільки пізніші списки, знайдені на Московщині, а по друге не знаємо, як та мова бреліла.

Загалом, шукати доказів єдності народів на підставі офіційальної мови тої держави, де ці народи живуть, - марна річ. Імперія Карла Великого послуговадалася латинеш, а чи автор візьметься доводити єдність сучасних французів з німцями, що до тієї Імперії належали? А староболгарська мова, то ж "латина" східної Європи!

Автор риторично питає: "Як пояснити, що епічна поезія, що трактує в сотках тисяч віршів чини Св. Володимира і його двору в Києві, не існує і не співається нігде, як тільки в первісних лісах Онежського озера та Печори, під полярним колом, і цей пишний поетичний квіт не проявляється інакше, як в російській мові /північний діалект/, тоді, коли на берегах Дніпра в говірках малоросійських не відомо нічого, крім ліричних творів на теми, взяті з сільського життя; що найбільше заглиблюється вона до козацьких часів VII століття. Поганська епопея Київської епохи умерла на берегах Дніпра і вона ніколи не була співана українською говіркою".

Читавчи це, не знаємо, чому дивуватися більше, - чи наївності автора, що мезус з повним неучтвом в цих питаннях, чи відвазі, що читач його перевірити не зможе! Цікаво, наприклад, як собі автор пояснює насутність билин на крайній Півночі і брак їх не тільки на Україні, ала й в усіх славянських частинах Російської Імперії? Чи ж він забув уже, чого його вчили на шкільній лаві, що билини затримались тільки там, де пізніші історичні події не зачепили народньої психіки. Чи ж він не знає, що в якомусь Прионезському чи Печорському відмежному закутку навіть татарська епоха не відбилась. Хіба тільки "смутноє время" зачепило там народню психіку, та й то тільки у формі Польської інвазії.

А з другого боку, міг би автор хоч трохи знати про зміст наших колядок поганського циклу, ну хоч би про Василька та облогу ним "Хотина города", яка цілком переказує легенду про облогу Володимиром Корсуня та його одруження з грецькою царівною. Як би знав автор думи козацькі, знайшов би там і "Альошу Поповича", і "Садка Богатого Гостя", злучених в одній думі про Олексія Поповича Пирятинського, про Ілью Муромця та Соловія разбейника, міг би він казки почути з уст старих людей ще якихось в 20 літ тому назад на Поділлі.

Правда, бурхлива історія України все новішими та все тяжчими подіями викивала стародавні поезії, але говорити, що "поганська епопея умерла на берегах Дніпра", що вона "ніколи не була співана українською говіркою" - це абсурд і в ньому автор сам міг би переконатись, коли побував би на українському весіллі хоч би на Полтавщині і почув пісень і про князя, і про бояр, і про дружину. Ну, а що б автор сказав, коли б почув записаний на фонографічному валіку гімн Богові Яриллові, записан-

ний автором цієї рецензії 1912 року в с.Мізині Кролевецького повіту і виданій бібліотекарів Слав.Відділу Рос.Ак.Наук на переховання 1917р.?

Тільки політична нехоть та ворожість може диктувати такі необережні з боку об'єктивності та науковості стрічки.

Так само що до назви "Україна", що то, мовляв, "сама назва Україна значить по російському "погранична провінція". Яке це все старе і найв-не. Ну, а славянська Крайна Австрії - теж погранична провінція? А "Ты знаешь край, гдѣ все обильем дышет", або "далеко там в краѣ родном" - це теж говориться по російському про пограничні провінції? Чи, як Літопис каже, що коли умер князь Переяславський, то "Вся Україна по нем стонаша" /Іпат.Літ. рік 1187/, то теж говорить про якусь "пограничну провінцію"? Шкода мови! Коли слово чуже, то треба його з тої мови і пояснювати, а не шукати випадково подібних овоїх слів. Чи ж і українське слово "уродливий" п.Башмаков буде з російської мови пояснити, бо ж є й російське слово "уродливий". Слово "Україна" - слово українське і, коли б автор дав собі труду з одних тільки пісень, де це слово вживається, зрозуміти його значіння, то не писав би того, що він понаписував. Українська пісня знає і "далеку Україну", і "чужу Україну", і "нашу Україну" і інакше, як словом "страна" - "край" її по російськи не вільно розуміти! Час би вже залишити і ненаукові методи, і збудовану на брехні пропаганду. Не філологічною еквілібристиком, а чимсь іншим боряться в наші часи, коли того треба, народи з народами і українсько-московське питання давно вже не потребує т а к и х "наукових" підстав для свого розв'язання.

Автор наче б то це розуміє і єдність російського народу, зрештою, нахваляється довести на підставі антропологічних даних, але чомусь до цього так і не береться; бо не можна ж без цифр і без посилання на дослідників щось довести простісенькими "разсужденіями от здраваго разсудка". А на антропологічні теми не зашкодило б поговорити на підставі коли не праці Чв.Вовка "Антропологическіе особенности украинскаго народа"^x/, то хоч би праці А.А.Ивановского ^{xx}/і тоді твердження автора були б не такі вже відважні про ту антропологічну єдність "російського", в його розуміння, народу і вже у всякому разі не писав би він

різних апокрифів про "російську расу". Але автор так засліплений своїми апріорними тезами, що не помічаючи того, цитує інколи твори, що перечать йому як найрадикальніше, як от наприклад, книжку Д.Флетчера, англійського подорожника, що описує Московію, побувавши там 1588-89 р.р. Флетчер, серед найманого московським царем війська нараховує "Поляків, себ то Черкесів /підвладних Полякам/ коло 4.000, що з них 3.500 розміщені по фортецях" /стор.64/ ^{xxx}/. Зі всього видно, що відомості ці дістав він в самій Москві. Отже далі на ст.83 ми довідуємося, що "Черкеси", згідно його відомостям суть "Татари", але проти інших Татар вони якісь то особливі. "Виключення творять одні Черкеси, що живуть коло південно-західньої границі з боку Литви, що більш освічені, як інші Татари, з себе вельми гарні і шляхетні в обходженні, наслідуючи в цьому звичаям польським. Деякі з них підлягали польським королям і визнають християнську віру".

П.Вашмаков наводить частину цієї цитати в тим, щоб показати, які миліні були поняття у європейців про росіян, згідно прислів'я "пошкребіть Росіянина і ви знайдете "Татарина", отже, мовляв, і Флетчер "цілком змішав козаків Дніпровських з Татарами і дивується, що вони

х/у виданні "Українскій народ в его прошлом и настоящем".Том II.
Петроград 1916.

xx/Об антропологическом составѣ населенія Россіи. Москва 1904.

xxx/Д.Флетчер: О государствѣ Русском или образ правленія Русскаго Царя /Обыкновенно называемаго царем Московским/.СПЗ.Изд.Суворина А.С.
1906 г.

більш шлякетні в обходженні і гяркіші, як інші "Татари". Даремно автор ображається за наших козаків! Флетчер тих людей, що їх йому в Московії Татарами називали, далеко вище ставить від правдивих Москалів. В передмові знаходимо таке, наприклад, місце: "... кожен Росіянин не вірить нічому, що говорить інший, але зате і сам не скаже такого, на що можна було б покластися. Ці властивості викликають у всіх сусідів погорду, особливо у Татар, які вважають себе далеко чеснішими та справедливішими від всіх Росіян"... Отже Флетчер етих "Черкесів" називавчи "Татарами" не понижував в порівнянні з Москалями, а навпаки. Та не в тім суть. Але де ж та єдність російського народу, коли чужинець в Москві, від місцевої людности, себ то від "Беликоросів" дістає такі відомості про "Малоросів". Краще було б п. Башмакову не цитувати Флетчера, не було б такого непорозуміння, чи швидче конфузу...

Біда вся в тому, що до різних народів прикладає автор різні мірки. Про невеличкі народи, що загубили і свою мову, і свою віру, і навіть культуру, коли вони не належать до сакраментального Російського народу, автор робить найдрібничковіші розшукування, от хоч би про Айсорів чи Шидів Верховинців Кавказу, а про Українців навіть те, що само у вічі кидається, старається укрити та затушувати.

Але марна праця, шило з мішка само скрізь вилазить, і на сторінці 71 ми довідуємося, що єдність єдність, але расова домішка первісної людности скрізь є і в залежності від країн - різна. "На півночі, в полосі лісів, росіянин є метисом славяно-фінським, на півдні, в степах, він змішався з елементами іранським та кавказьким, але ніде кров туранська чи турко-монгольська не лишила в народньому типі дійсно помітних рештків".

Звичайно, що це останнє не так, і треба тільки заглянути до праці Івановського, щоб переконатися в противному.

Безгали, оборона єдності під різними поглядами Російського народу у автора не витримує жадної критики і нікого переконати не може. Сто ж не будемо просто переказувати всіх наївних тверджень та обгрунтовань автора. Називавчи всіх східних славян росіянами, автор, коли обороняє їхню чистість крові від туранського елемента і говорить про те, що росіяни "були осідлими і віддавались хліборобству певне з часів неолітичних", то це до фінів Залісся, що тільки в десятому віці перейняли славянську мову, важко віднести; були то звіролови, а не хлібороби і в противному нікого переконати зараз неможливо. Але як раз тільки в Україні автор знаходить рештки туранської крові у людности Поросся та Дону, де в історичні часи осідали різні тур. племена на рілля і робилися хліборобами.

Дуже цікаві питання обговорює автор в розділі ч е т в е р т о м у, якому він дав заголовок: "Материк середньоземноморської цивілізації і етнічні наверхтовання довкруги Понту Евксинського". Цікаві питання, з якими автор сам не може собі дати ради, це є стосунок між расою та мовою.

Подивючи совісно погляди видатних дослідників антропологів, етнографів та лінгвістів, він не задовольняється тим, як вони собі представляють стосунок цей в найдальшому минулому, і хоче і в мішанині расовій та мовній сучасних народів вишукати якісь провідні стежки.

В цій комбінації він часто вживає термінів не у властивому їх значінні, і часто під мовою розуміє систему звуків, їхню музичність, їхню інтенсію, одним словом все, що чує стороння, незнайома з даною мовою людина, коли її вперше слухає.

Дуже можливо, що ця сторона мови справді дуже живуча і справді можливо, що нарід, перейнявши чужу мову, і далі говорить нею по своєму, виголощуючи окремі згуки, реблячи по своєму різні наголоси та інтонації, але це здається ще дуже мало досліджена царина і з неї важко зараз ма-

ти якийсь науковий пошток.

Але сьогодні, говорячи про мову, думають завжди дослідники про етимологію, граматику, синтаксис і мабуть рано ще зараз в науковій формі трактувати різні мови з іншого боку.

Захопившись дослідями Яфетидської школи /Ак.Марр та його школа/, автор здається більшого хоче, ніж вона зараз в стані дати, і його екскурси в цій царині може й щасливі, але часто набирають вигляду не наукового. Інколи вони imponують і захоплюють читача, але інколи іритують своєю безпідставністю...

Просліджуючи назрівання думки про існування довкруга Середземного моря в передісторичних часах цілком відмінних мовних стосунків, стосунків, що існували в т.зд.доіндоєвропейські мовні часи, автор подає низку імен дослідників, низку назв їхніх праць і заторкує силу різних гіпотез, що справді пересічного читача мусять захоплювати своєю новизною.

Зокрема автор зупиняється на дослідях російського наукового світу в області неіндоєвропейських мов Кавказу від давніх часів аж до часу, коли під керівництвом Марра, англійця по батькові і мінгрельця по матері, ученика Всеволода Міллера, не завершилися вони створенням цілої наукової школи, що цілком своєю ставить повязати свої Кавказькі студії зі студіями етнографічного та протісторичного підґрунтя середземноморських цивілізацій.

Закладений Марром 1921 року в Петербурзі "Інститут Яфетичних Дослідів", де згуртувалося коло двадцяти дослідників, зстремить, дослідженням окремих ще живих яфетичських мов Кавказу /картвельські, черкеські, чеченські та лезгінські мови/, Піринеїських гір /баскійська мова/ та мов Памірської верховини /мови "буріш" та "вершік"/, знайти ключ до вже мертвих мов того самого пня, як от: етруська, стародавня західно-Іберська та альпійські мови, що їхні сліди мусять знайтися в географічних назвах /топонімія/.

Що до Яфетичних дослідів, то вони, залежно від тих сфер, де застосовується Яфетична теорія, дали різні по своїй вартості наслідки. В сфері застосування лінгвістичних методів, вироблених та випробуваних протягом столітнього існування порівнявчо лінгвістики, в новій царині, а саме в царині мов та етнографії Кавказу, дали вони величезні наслідки. В другій царині, яку намітив Марр, а саме узасаднення моногенізму у формуванні людських мов, - тут наслідки тим часом дуже помірковані.

Сам Марр опублікував схему стосунку та фонетичного паралелізму між лінгвістичними галузями кавказького пня.

Згідно цієї схеми чи класифікації, мови Кавказу та близьких частин Малої Азії належать до трьох галузей:

- I. Галузь *subilant* /сичлива/:
 - 1/ група *sifflant* свистлива /с.з./
а/мови типові є: давня расенська, з побережжя Араксу, та грузинська /картвельська/.
 - б/мови похідні: лезгінська і стародавня мова "пеллігів".
 - 2/ група *chuintant* /шиплива /г, ж/,
а/мови типові: давня "рушська", первісний ґрунт, "етруської" та давньої "урартійської", давня "іберійська" /разом з "колхидською", сучасною "лазською" та давньою "утійською" чи "отенською"/.
 - б/походні мови: сучасна "мінгральська".
- II. Галузь *svigant* /придихлива: /kh, h/.
 - а/первісні елементи мови "баскійської" та "абхазської" /чи "баскійської Кавказу"/.
 - б/первісні елементи сучасної мови "сванської" /сванетської/.
 - в/передарійські елементи мови "іонської", що є передісторичною мовою Малоазійських Греків-Іонців.

III. Галузь /сопото /азійка /ш,п,б,г,л що увійшла, як складова частина в уформуванні "етруської" та "баскійської".

Хоча не всі мови Малої Азії добре висвітлені, але завдяки багатьом назвам іберійських народів, що дійшли до нас, можна з певністю ствердити їхнє спередіння, от хоч би декілько назв:

"Гібер" чи "Бер" - тип придихливої галузі.

"Сумер" чи "Сумер" - тип свистливої галузі

Кумер - тип шипливої галузі.

На жаль, досі ще в термінології праць, що займаються цим питанням, немає єдності і різні дослідники по своєму називають ті самі поняття.

Отже тому й зустрічаємо те "яфетські" мови, то "алародійські", то "касійські", то нарешті "Азіанціцькі".

Досліджуючи передарійські та передсемітські народи та встановлюючи спільність їхнього походження, натрапляємо на великі труднощі з огляду на антропологічні різниці між ними, бо одні з них короткоголові, а другі довгоголові. Інколи можливо встановити незаперечну єдність на підставі подібностей топонемічних назв у народів відлеглих від себе країн, але часто цього встановити не можемо. Отже, щоб встановити таку єдність походження між елементами передісторичними, важливо знати, чи немає часом таких рис в їхніх культурах, які б дозволили відрізнити давні народи від нових /однаково, чи то арійського, чи семітського пня/.

І хоч остаточної відповіді зараз ще дати не можливо, але автор вважає, що все таки з великою правдоподібністю можна це осягти, аналізуючи значіння в їхній культурі двох інституцій, а саме: 1/М а т р і а р х а т у та 2/Т р а д и ц і я "м е г а л і т и ч н и х". І перша, і друга повстають на Кавказі, Малій Азії, Месопотамії, Індії та Індонезії з одного боку і на півострові Іберійському, Арморіці, Ірландії та перед історичній Каледонії. І матриархат, і "мегалітичні" культури занепадають разом під впливом нового матриархального впливу, принесеного одночасово Аріями та Семітами повсюди, де ці нові народи зайняли місце пануючої верстви поверх місцевого первісного елемента.

Автор не згоджується з теорією, що до матриархату, Бахофена і заступників його думок і вважає матриархат зовсім не універсальною рисою, чи швидше стадією розвитку усіх культур, а питомою рисою тільки певної культури і що з матриархату випливає ціла низка культурних явищ, другорядних звичаїв, що представляють собою або його складові частини, або сліди його колишнього панування, себ то пережитки.

Автор наводить цілу низку явищ соціального життя, що з них декотрі були спостережені і в Україні дослідниками наших звичаїв, зокрема Хв. Вовком, а останніми часами Р.Дербаківським, і так само пояснювались пережитком матриархату.

Автор не знає нашої наукової літератури та й взагалі чомусь не звертає більшої уваги на ці справді величезного значіння явище, які більше ніж що інше підпирали б його погляди. Натомість пещукує доказів існування цього передісторичного матриархального світу, замахлого під покривом Аріїсько-Семітської зверхності в географічних назвах, що затримались до наших днів як мовна спадщина, перейнята новими приходьками.

З цієї мети наводить автор коло пів сотні "фонем", застерігаючи читача не вважати їх за "корінья" в значінні лінгвістичному, бо, з огляду на малу дослідженість цих замерлих мов, не є ще зараз можливе точне усталення мовних "радікалів".

Ці "фонем" автор подає головне за "irth 'em, але зі свого боку додає до них декілько печерпнутих ним головне з античних Періплів /описів прибережних морських шляхів/. Наведемо з цієї низки "фонем" тільки декілько таких, що представляють інтерес для українського читача, бо вони ще збереглися і до наших днів в українських назвах. Отже: "Карпати"

/це значило в передарійських мовах - "гори"/, "Псіол"- долина Дніпра - /це на сучасних черкеських мовах значить "річка"/, "хезак" - /назва одного з стародавніх народів Кавказу/, "Тарханкут" /західній ріг Криму/ і т.д.

Кінчавчи четвертий розділ, автор, оскільки на те дозволяють сучасні наукові відомості, дає гіпотетичний географічний розподіл цих первісних народів коло Понту Евксинського.

Отже Черкеська група народів заселяла первісно, до приходу арійців, північне побережжя Чорного моря. Грузинська група натомість займала Закавказзя та малу Азію.

На жаль певніші наші відомості не сягають далі середини 2-го тисячеліття перед Хр., отже торкаються вони тих часів, коли вже сирізь на своїх обшарах стародавні ці народи /яфетиди/ були загрожені або навіть підбиті народами семітськими та арійськими.

Однак можна думати, що коло середини 2-го тисячеліття всі ці народи посідали три політичні центри чи держави, навколо яких і були якось об'єднані: 1/Західна група народів тяглася до Кретської цивілізації. Кретськими впливами зв'язані мабуть були Етруски, що емігрували на Апеннінський півострів, а потім мабуть стародавні народи східних Альп /східн. Швейцарії, Баварії, Тиролю та Норика/. 2/Середня група з центром в Мелітені /східня Кападокія та правий беріг горішнього Ефрату/. До цієї групи належали народи, що створили на швідні Мітанську державу навколо Каркемішу, а на північному заході - Гітійську державу, в долині Галіса. 3/Третя група створила Колхидську державу в осередком в долині Сазу, а пізніше державу Урартську чи країну "Калдів", де пізніше утворився вірменський народ.

Автор думає, що ще до 2 тисячеліття навколо Чорного моря жили чисті т.зв. яфетидські /алародійські, касійські/ народи і тільки десь коло цього часу посунулися на їхні землі з південного сходу /Египет-Месопотамія/ народи семітські. Приблизно в цей же час на півночі з'являються народи арійські.

Автор чомусь думає, що перекази про боротьбу між первісними тубільцями та приходаками, що дійшли до нас, чи то в переказах про боротьбу Гатусіла з Рамаесом II коло Кадему, чи Пріама з Агамемноном коло Трої, то тільки винятки; що загалом боротьба між цими світами відбувалася швидше сумірними способами, а не зі зброєю в руках.

Але наслідки цієї боротьби були фатальні для первісних тубільців. Все, що нам восталося від стародавнього світу, це рештки народів гірських долин Кавказу та Піренейських гір.

П я т и й розділ під заголовком - "Кимерійці /Черкеси/ та скити /іранці/, чи "сколоти" - присвячує автор найівазішому питанню нашої протоісторії. На жаль, прийнявши на увагу дуже обмежені наші відомості про Кимерійців, по стороні археології, важко додати щось до того, що ми знаємо з джерел історичного характеру.

Автор ґрунтовно затримується на моменті етнічної зміни в південній Україні, яка наступила з приходом Скитів та розбиттям ними Кимерійської держави.

Автор визнає помилковим датування приходу Скитів VII-VIII століттям перед Хр. і хоче одсунути цю подію на середину другого тисячеліття. Але ціла авторова критика відомостей, повеставлених нам батьком історії та багатьох інших наук, Іонійським греком Геродотом з Галікарнасу, нічого властиво нового не вносить і датування приходу Скитів серединою II тисячеліття так і лишається неузасадненим.

Що найбільше має автор підставу відсунути його з VII століття, як то прийнято здебільша сучасною наукою, на середину IV століття, коли справді ті відомості, яким автор надає найбільшої вірогідності, себ-то відомості, почерпнуті Геродотом з праці Арістея Проконського, "Поема

про Аримасків", відзеркаляють обставини виходу Скитів з їхньої батьківщини в правдивому світлі і коли Арістей був їх сучасником. Але автор чомусь звачас мезлявкам додати від себе це в одному місці "багато віків", а в другому місці "це найменше тисячу літ" з тим, щоб зрештою прийти до думки датувати прихід Скитів в Україну реком 1500 перед Христом.

Нам здається, що зайшла тут помилка, підставою якої є слушне переконання автора, що появлення етнічного індоєвропейського елемента в Україні треба віднести на далеко давніша часи, ніж прихід Скитів, себ-то признати, що вже і Кимерійці були з цього боку не чистими "Яфетидами", а мішаниною їх з Індоєвропейцями, далеко раніш за Скитів прибули на наші землі.

В сучасній науці пребиває собі дорогу думка, що першими індоєвропейцями, що пришли на наші землі, були носії культури, відомої під назвою "к.шнурової кераміки".

Німецькі дослідники прабатьківщиною цієї культури уважають Штландський півострів, а пізнішим місцем її розвою Тюрінгію. Деякі ж українські і польські дослідники думають, що культура ця прийшла до нас зі сходу.

Цю культуру дійсно можна датувати початком або серединою другої тисячі літ у нас в Україні.

В останньому разі, чистимше "Яфетидами" були б носії нашої культури мальованої кераміки, себ то "Трипільці", яких пізніше існування, під зверхництвом першої хвилі індоєвропейських завойовників, і виповняє цілу передскитську добу в Україні від кінця неоліту. Цьому мішаному і расово, і културно, і мовно народові і зобовязана своїм існуванням Кимерійська держава.

Має рацію автор, коли зрештою цілу надію на усталення моменту загибну Кимерійської держави від скитської навали покладає на досліді археологів над могилами, що безперечно належать кимерійській добі, а такі могили були відомі і Геродотові. Йому їх показувала місцева людність тодішньої Басарабії, на березі Дністра, як такі, де поховані були кимерійські царі. Вони стояли за те, щоб і далі боронитися від Скитів, але самі були перебиті частиною народу, що воліла або піддатися, або тікати без бою.

Вважаючи Кимерійців за чистої крові яфетидів, автор великі надії покладає на топонімію тих країн, де можна сподіватися знайти, хоч би в ній, ознаки колишнього поширення там кимерійського елемента. Виходячи з засади, що в давнині всі назви місцевостей звязані були тільки з назвами етнічними і забуваючи досить часто ним самим згадувану обмеженість наших засобів в так молодій науці, як лінгвістична яфетидологія, автор досить сміливо береться за доведення того, що назва "Крим" і назва "Тавріда" спільного походження і мають те саме етнічне значіння, бо, на-чеб то, "кпр" чи "кмбр" з одного боку та "Твр" чи "Тбр" з другого різняються тільки своїм "к" та "т". А що перехід одного звуку в другий має місце в багатьох інших випадках, як от у вимові грецької назви "Македонія", в сербській "Матіеденія" або "Корокондама", що в середньовіччю відома вже як "Тама-Тарка" /Тму-Таракань Києвського Літопису/, то начеб то нічого не звачає в назві "Крим" чути назву "Тавр". Так само згідно авторові, "Керч" є не що інше, як "черкес" і т.д.

Може воно й так, але на те "книжки в руки", здається, тільки досвідченням лінгвістам. Хоча автор признає, що ми жадних рештків кимерійської мови не посідаємо, але не погоджується з тими, хто їх уважає за Арійців і той факт, що серед імен кимерійських зверхників, що з кінця VIII до початку IX віку беcketували по Малій Азії, декотрі були цілком арійського походження, пояснює запозиченнями пізнішого часу, проти моменту занепаду кимерійської держави /згідно авторові 1500 року/, яко наслідок пізнішої мішанини їх з арійцями.

Зрештою автор припускає існування і якихось інших Кимерійців, автохтонних в Малій Азії і яких не треба змішувати з Кимерійцями північного Чорноморського побережжя.

Отже, керуючись передіндоевропейською топономією, вважає автор за можливе встановити межі цієї передісторичної держави, а на допомогу даних топономії притягує ще й короткі та туманні топографічні натяки передісторичного егейського епосу, що дійшов до нас у загально відомих рапсодіях легендарного Гомера. Саме в Одисей черпає автор такі топографічні вказівки, які дозволяють йому здогадуватись, що землі кимерійські тяглися далеко, далеко на північ.

За де Bernard'ом думає він про Балтійське море, а там, на Етландському півострові, в географії Пталомея, знаходить для сучасної Данії назву "Черсонесу Кімбрійського".

Назва Кімбрів веде автора до гіпотези про пізнішу індоевропейзацію північних Кімбрів: кельтизацію - кельтійське плем'я "Kymris", "Kymraigs" германізацію - германське плем'я Кімбри.

П.Башмаков наводить цілу низку авторів та їхніх праць, за якими він ішов у своїх припущеннях, але цитує й таких, що бачили в однозвучності цих етнічних назв тільки звичайний випадок.

Переходячи далі до усталення території Кимерійської держави, на підставі вже не здогадів, а позитивних даних наукової передісторії, автор зупиняється на дослідях фінського першорядного ученого А.М.Тальгрена, який присвятив одну з більших своїх праць саме українській передісторії під назвою "La Pontide praéscytique après l'introduction des métaux". (Helsinki 1926).

Автор наш не рахується з Тальгренівим освітленням фактів, а користується самими тільки фактів, щоб на них будувати, чи швидше імпровізувати цілком самостійно свої погляди-теорії. Не рахується він цілковито з датванням передісторичних культур та їх відтинків і тому читач, знайомий з працями Тальгрена, не пізнає її зовсім в переказі нашого автора. Дійсно Тальгрен тільки початок Кимерійської державності кладе на 1200 рік перед Чр./стоп.220/, я, як ми вже знаємо, А.Башмаков коло 1500, себ то на 300 років раніше, її вже хоронить під скитським наїздом.

Подекуди в цьому розділі автор наче свідомо мориває з науки і всім тим, що зв'язане з науковим мисленням та будівництвом.

Ведучи мову про Трипільську культуру, що її привів до занепаду наїзд народу, чи народів, носіїв т.зв.культури "скорочених чи пофарбованих костюмів" /от же кимерійців/, автор пояснення деяких звичаїв не хоче шукати у передісториків: "Археологи, занадто обережні /prudents/ в своїх твердженнях /assertions /, нам нічого не говорять. Дозвольте мені не наслідувати їх і сказати вам про те далі, титулом майже очевидної гіпотези". Отже, "титулом гіпотези" оповідає нам автор багато, багато такого, що ставить цілу його працю поза межами науковості і надає їй характеру цікавої, часами навіть дуже цікавої повісти чи чогось в тому роді.

Довідуємось, наприклад, що "Трипільці" то предки Славян./Загально прийнята думка, що саме "Трипільці" - чистої води Яфетиди/. Далі довідуємось, що в часи Геродота вони вже називалися "Неврами", що в роках 3500-их /!/ Славяне-"Трипільці" були відсунені від Чорного моря Кимерійцями, як авангардом, що їхній арієргард творили Черкеси. Довідуємось, що мішана кимерійська цивілізація /одночасово і північна, і сумерійська/, підбивши трипільських хліборобів, створила коло XIV століття культурне середовище, споріднене з мегалітичною культурою.

З цього всього видно, як автор ніяк не може дати собі ради в даних передісторичної археології і ніяк не може їх убити в ті рамки, які він собі накреслив на підставі даних мовознавства, а зокрема яфетидської мовознавчої школи. І в плутанині термінів мовних, антропологіч-

них та передісторично-етнографічних остаточно губиться.

В попередніх розділах автор доводив, що ціла Західня Європа і Мала Азія з Кавказом була доменом Яфетидів, що не тільки держави, але й народи яфетидські занikli під натиском семітів та арійців. Відкиля ж з'явилися арійці? Де знаходився в момент першої зустрічі їх з яфетидами фронт боротьби? Коли Кимеріян вважати Яфетидами і шукати їх і на Отландському півострові, то значить до них залучати і мегалітичну нордицьку культуру, а тоді відкиля ж взялися індоєвропейці?

Згідно сучасним науково обґрунтованим гіпотезам, Індоєвропейців можна шукати або в Мегалітичній моря. культурі, або в тих самих "Кимерійцях", а лучити їх в одно, то значить підтягати гиляку, на якій сам сидиш.

Наприкінці п'ятого розділу автор висловлює такі міркування, які показують повну його безрадність в тому, що він черпав з передісторичних дослідів. Все у автора переплуталось і тільки забуваючи на одній сторінці своєї праці те, що написано на попередній, можна зрештов такий малюнок подати, як його автор подає в § 35 і який інакшим словом, як хаос ніяк схарактеризувати не можна.

Читаємо там, що Унетицьку культуру бронзової доби в Чехах /1700 роки/ характеризує шнурова керамика, - абсурд, походження якого важко зрозуміти. Довідуємось про нарід "Ілліри Півночі", що коло 1900 року обсадили Чехів, прийшовши з Північного Сходу, а передісторія знає рух "іллірійської" культури як раз з півдня на північ і то не в 1900 роках, а 1000 літ пізніше, бо десь коло 800. Цих бідних Іллірів автор змушує блукати спочатку до Чехії, а потім знову веде їх, по створенню там Унетицької культури, чомусь назад на Північний Схід і каже їм своїми впливами творити "Фат'яновську" культуру в Московщині.

Але, що найцікавіше, дізнаємось, що в цей самий час підпадають під ці впливи іллірійського походження і "Протеславяне /в болотах Прип'яті/". Чомусь вже не Славяне, як то було колись з "Трипільцями", а вже "Протеславяне". Превелика шкода, що автор ніде не зраджує джерел таких надзвичайних відомостей, які він нам переказує. Біда з авторами, які не хотять бути "prudent's"!

Розділ ш о с т и й своєї книжки, під заголовком "Дійсне походження Хозарів", присвячує наш автор одному з найтемніших питань початків нашої історії. Дійсно, рідко якому народові про його походження приписувано було стільки одно друге негуучих тверджень. І то не тільки дослідниками істориками, але, що найцікавіше, його сучасниками, мандрівцями, кушцями та дипломатами, що бували в цій країні і могли з власного досвіду зробити поважні спостереження та висновки.

До всіх теорій, які всі були висловлені на підставі аналізу та критики джерел і які Хозарів зачисляли чи то до тюркських, чи то до фінських народів, А. Башмаков дає свою теорію, виводячи Хозарів з Закавказзя і доводячи їхнє споріднення з первісними народами Малої Азії.

Не будемо наводити авторового критичного розгляду всіх цих теорій та джерел, що на їх підставі вони повстали, а перекажемо тільки коротко авторові твердження та висновки. Отже, головним джерелом, на яким базується авторове твердження, є листування хозарського царя "Осипа з андалузьким жидом Каздай-Шапрутом /Khazdai-Chanrouf/.

Автор особливого значіння надає якраз другому відписові цього листування, що був знайдений ученим караїмом Фірковичем і побачив світ 1875 року в Петербурзі в "Russische Revue" Hrsg. von Roettger. Перший відпис опублікований був ще 1577 року в Царгороді, але на нього мало хто звернув увагу, а ще менше зрозумів його значіння, як історичного джерела.

Наводячи цілу низку /5/ більших праць, присвячених хозарському питанню, автор між іншим зазначає, що в одній з них, а саме в праці

Hugo von Rutschera - "Die Chazaren", /2-te Auflage, Wien - 1900, Verlag Holzhausen, 271 stor. -----

знайшов він підстави шукати, за автором цієї книжки, батьківщини Хозарів в Закавказзі, як також те, що правдивим національним центром хозарського царства треба вважати не гірля Волги, а долину річки Куми.

Порівнюючи між собою Чорноморські Періпли /описи морських шляхів/ різних часів, автор прийшов до висновку, що десь коло початку нашої ери, з'явився на Чорноморському побережжі, в околицях теперішнього Сухуму, невідомий доти нам нарід - Моски. Просліджуючи пересування цього народу в попередніх часах, автор приходять до висновку, що вимандрував він з північної Месопотамії і в різних часах був відомий або під назвою: Москві, Моксоєнів, Мескві або також: хоздроєнів, оздроєнів, хорсарів. Гіт-тітські джерела знають цей нарід під назвою Арзава і містять його в західній Кілікії. Автор ідентифікує його з "Басками Кавказу", навіязуючи цю назву до слів сучасних Піринеїських Басків, а саме до слів "Арза" - що значить "ведмідь" та "Арзаїа" - "пастух". В давнину назва східнього Єфрату була "Арзаніас", а країна по горішньому Тігру, на схід від Аміді, називалася "Арзанена". В цих назвах автор вичуває баскійське брє-ніннє.

Листування андалузського жиди Каздай-Ібн-Шапрута, що жив при дворі арабського каліфа, з династії Омьєядів, Абд-ель-Рагмана III з хозарським царем Йосипом було викликане відомостями, що дійшли до нього про існування хозарського царства з пануючою Мойсеєвою вірою. Цікавлячись релігійною справою, Каздай-Ібн-Шапрут так само не проминув і інших справ, бажаючи прислужитись зібраними відомостями своєму монархові, при якому він був міністром фінансів.

Вельми цікавим уступом його листа є опис всіх тих труднощів, які треба було йому перемогти, щоб лист його таки дістався до царя Йосипа II. Розпитуючись послів всіх країн, з якими його володар був у зносинах, він не міг нічого певного дістати, аж поки нарешті "посланці в Торсану /в Персії/, що були купцями, не принесли мені відомостей, що справді є така жидівська держава і що її називають "Хозари". Не діймаючи віри не дуже здається певним людям, Каздай-Ібн-Шапрут заспокоївся нарешті тільки після відомостей, здобутих від послів з Царгороду, які підтвердили існування хозарської держави, подали імя царя і оповіли, що ці Хозари були поважними союзниками Візантії. Спроба передати листа через Царгород не вдалася завдяки перешкодам з боку тамошніх влад. Друга спроба переслати листа через Месопотамію теж не виправдалась. Тільки третій лист дійшов до призначення, через жидів німецьких, угорських, болгарських та руських, що видно зо слів царя Йосипа II, а саме: "Твоє поважне посланіє було нам доручене Якубом-бар-Елеазаром з країни Немец". /Ужито в оригіналі руської назви/.

Особливий науковий інтерес представляють відомості, подані царем Йосипом II, що торкаються опису границь царства з обрахунком їх довжини в перських одиницях довжини фарасангах /1 фарас.-4433 метри/ та етнічна генеалогія хозарського народу, що була більш-менш узгіднена з X кн. Ісходу.

Цар Йосип II, відповідаючи на питання Каздай-Шапрута про те, з якого народу, з якого племені та з якої родини походять Хозари, пише: "Отож знай, що ми нащадки Яфета і що ми походимо від його сина Тогарми. Ми читаємо в генеалогічних книгах наших предків, що Тогарма мав 10 си-

- Перший, Царгородський текст. Другий, Петербургський текст.
1. Ігор	1. Уър /Уйгур/
2. Тірас	2. Тауріс
3. Авар	3. Алаз /Авар/
4. Ауніс	4. Угуз /Аглован/

5. Бозіл	5. Бівал /Басіл/
6. Тарна	6. Тарна
7. Хозар	7. Хазар
8. Занор	8. Занур /Якур/
9. Булгар	9. Булгар
10. Савур	10. Савір /Сабір/.

Аналізуючи зміст цих назв, автор приходить до висновку, що поза Тогармом, що є легендарним пращуром вірменів, на десять назв вісім сутя назвами народів алародійського чи яфетичного пня і тільки два Уйгур і Булгар - народів пня урало-алтайського. Отже, згідно цієї хозарської традиції, 4/5 етнічних первнів були у них малеазійського походження. Урало-алтайська домішка - це пізніше придбання, коли хозарський нарід останній час свого етнічного існування перебув на просторах між Волгою та Доном. Цікавий момент з цих розважань авторових представляє ідентифікування шостого сина Тогарми Тарна з народом Бастарнів, про яких в сучасній науці усталилася думка, як про нарід германського пня, що прийшов на долішній Дунай десь з півночі...

Аналізуючи дані царя Йосипа про грянці Хозарії, автор рівнобіжно, на підставі історичних джерел, встановлює чотири етапи пересування хозарів з Закавказзя на місце їхнього останнього осідку. З найдавнішим етапом зв'язана столиця хозарська Б е л е н д ж е р, що здається знаходилась в Південному Дагестані, коли то хозари перебували в долині Араксу. Діялось це перед арабським наїздом, себ то перед 661 роком.

Друга столиця, пізніша, відома з арабських джерел під назвою Семендер чи Селіндер, що пізніше була /коло 800 року/ якийсь час столицею "буферної держави" між наступаючими арабами та відступаючими хозарами.

Третій етап відходу хозарів на північ, під натиском арабів, зазначився в існуванні третьої столиці, в долині річки Східнього Манича, або в долині Куми, яку турецькі джерела іменують Манджар, яку автор ідентифікує з сучасною "Моярською заставою" або з "Бурбун-Мадяри". Цар Йосип II, в своїм листі згадує, що літнє місце його осідку знаходиться над річкою Удженом, отже Кумою, бо в середньовіччю вона відома під назвою Уд-Дону.

Нарешті четверта столиця, "зимній осідок" царя Йосипа II Ітіл в гірлах Волги.

Автор висловлює думку, що перед повстанням Ітілу на Волзі, в гірлах р.Уралу існувало велике торговельне місто Саксіні, але ще згодом, після довгої і упертої боротьби, переміг Ітіл, перейнявши його зв'язки, значіння та роль.

В своїй многовіковій мандрівці з півдня на північ, хозари все більше та більше губилися в морі чужеродної етнічної маси місцевих народів. Отож Саксін, як показує сама назва, належав Азійським Іранцям, спорідненим з Скхтами-Саками.

Землі навколо самого Ітілу були заселені народом, що в середньовіччю носив назву Хвалісів, чому саме й Каспійське море в Київській Літописі носить назву Хвалінського моря. На північ від Хвалісів сиділи Буртаси, що їх відносять до фінської родини, але яких автор вважає за нарід, споріднений з сучасними Черкесами. З упадком 980 року Ітілу від рук Святослава, як про це пише Ібн-Гокал, занепадала і ціла хозарська імперія і самі хозари, як нарід, що творив в північних землях цієї імперії певне тільки незначну кількість меншості цілої людности.

Останній с е м я й розділ книжки присвячує автор Караїмам та псевдотатарам Ялти, які останнім нащадкам тубильчої людности передісторичного Криму. До такої думки прийшов автор, йдучи слідом фон Лушана, що в Малій Азії, серед наче б то однородної турецької людности, знайшов рештки давніших народів, що заховалялися під покривом різних

сектарських проти загально пануючого Ісламу форм.

Спостерігачи так званих Ялтинських Татар, автор прийшов до переконання, що вони ні під яким оглядом не подібні до пращизних Татар степового Криму, а що з другого боку надзвичай багато спільного мають з черкеськими племенами Північного Хавказу. Так само і Караїми, наче б то тільки секта Мойсеевої віри нічого спільного в своїх антропологічних рисах не мають з правдивими жидами, що живуть по кримських містах.

Між тим і Ялтинські татари, і Караїми, хоча й різняться між собою, але безперечно це антропологічно споріднені між собою групи, а різниця між ними повстала тільки завдяки многовіковому відрубному життю цих груп та пізнішим расовим доміжкам.

Що до ідентичності первісного населення Криму та сучасної Кубанщини, то автор наводить численні факти-овідощтва з різних часів, починаючи з найдавніших, ще з перед нашої ери і кінця XIV віком, які це стверджують.

Взагалі автор значно відступає в цьому розділі від того, що він подавав раніше, обстоючи однородність "русскаго", в його термінології, населення цілої Росії. Тут він, в протилежність вищенаведеному, спостерігає на всій території, колись замешкуваній суцільно кимерійською людністю, численні залишки її впливів. Тут ми довідуємось, наприклад, що закінчення українських прізвищ на "ко" замість московських на "оф" є наслідок впливу черкеської мови, де закінчення "ко" значить "людина" та "син такого то". Довідуємось, що суффікс "ух", зрештою досить рідкий, не є славянського походження, а черкеського. Тут знову згадує автор, що в назві річки Псьол брешить черкеське слово "пое", що значить "річка, вода". Зрештою згадує автор і місто Черкаси на Дніпрі та те, що ще до VII століття москалі називали українців цим ім'ям.

До тих всіх так цікавих уваг додає автор примітку на сторінці 140-141 про те, що на рештки черкеської мови в Україні звернув його увагу проф. Лопатинський в Тифлісі 1918 року. "Ця небуденна людина посідала вражаючу проникливість думки, яка захоплювала мене в розмовах, що я з нею провадив; вони визначили у великій мірі керунок моїх наукових праць за останні двадцять літ".

Переходячи далі до ближчого розгляду цих двох чужородних головній тюрко-монгольській людности Криму груп, автор дає короткий начерк історії перейняття Караїмами жидівської віри у VIII столітті, за панування в Криму тоді Хозарів. На початку саме VIII ст. ліття, серед жидівської людности Вавилону повстала секта, що її основоположником був Анна-Бен-Давід.

Наука його головне полягала в негациї чисто жидівського месіанізму та виключности, чим вельми наближалася вона до християнства. Учень Анни-Бен-Давида, відомий під назвиськом Ісаака Сінджарі, з'явився в кінці VIII століття в Криму і дуже успішно пропагував свою науку серед місцевої людности.

Цій пропаганді підпадає навіть син хозарського царя Булан, що, як правитель, перебував тоді в Криму і що пізніше, ставши царем, навернув до своєї віри і своїх підданих, головне в горішньої, правлячої верстві. На початку минулого століття в давнім політичній та культурній центрі Криму, в Дуфут-Кале знайдена була могила з кам'яним надгробком, на якому було вирубане ім'я цього просвітителя Хозарів - Ісаак Сінджарі.

Що до антропологічного типу Караїмів, то він не є цілком ідентичним з антропологічним типом Ялтинських Поевдотатарів. Караїми і меншого зросту за цих, грубіші, більш широколиці, а головне своїм головним показником наближаються до короткоголовости, тоді як місцева людність Ялти та Феодосії зберегла майже в чистоті антроп. тип первісної черкеської людности.

Ще автор пояснює більшою домішкою татарської крові у Караїмів. Ціка-

во ще, що у караїмських родинах часто трапляються випадки, коли діти родяться різного антроп.типу: одні більше мають рис черкеських, другі татарських, що цілком відповідає закономірностям спадковості у мішанців, встановлених Менделем.

Автор, у своїх твердженнях опирається, між іншим, не тільки на публікованих джерелах, але він використав для своєї праці і інші можливості. Багато відомостей про Караїмів, що оселені були ще в XIV ст. на Литві великим князем Вітовтом, дістав автор від п.Сераїа Шапшала "Великого Гакама" Караїмів у Вільні. Караїми ці, між іншим, зберегли до тепер давню мову Куманів-тюрків /половців/ з VII століття, тоді як Кримські Караїми розмовляють тепер сучасною татарською мовою Криму.

На підтвердження своєї тези про спорідненість расово-етнічну кримських верховинців, та й взагалі первісної людності Криму з народами північного Кавказу черкеського коріння, автор наводить низку топонімичних назв, які зустрічаються одинаково і в Криму, і на Кавказі та Малоазійському побережжі Чорного моря, як от наприклад: Кримський "Гурзуф", що відповідає стародавньому "Гурзубантун"у, що знаходився колись біля Сінопи і що й досі по турецькому називається "Герзе", і т.д.

На кінці цього розділу автор пробує встановити ті обставини, які спричинилися до розрізнення цих двох груп стародавньої людності Криму ще за середньовіччя. Аналогічно тому, як в Єгипті, теж в середньовіччю, з одного народу повстали дві групи, а саме невеличка численно група "Коптів" і значно численніша група, приблизно 9/10 цілого народу - т.зв."Феллахів" /що значить по арабському - хліборобів/.

Те саме сталося і в Криму. Частина тубільчої людності,приблизно теж коло 1/10 цілого народу, що мешкала по містах, менш консервативна, ніж сільська, швидко асимілювалася під чужинецькою владою, відриваючись від свого народу, творячи як би окрему соціальну верству - торговців та ремісників. Так повсталася група Караїмів в кінці VIII століття відреклася свого національного Таврського поганства, перейшовши на Юдаїзм, а десь певне коло XI-XII століття зреклася своєї мови,засвоївши мову наїздців степовиків Куманів.

Цілком іншим шляхом відбулася денационалізація сільської Таврської людності. Є відомості, що в IV столітті великі успіхи зробила там пропаганда Християнства; принаймні коли Русь, ще тоді погани, рабували в IX столітті Кримське побережжя, від Херсону аж до Керчі, не помилювали вони й тлінних останків місцевого святого Степана Сурожського /сучасний Судак/. Цей святий жив ще в VIII віці і певне не був одним Тавром, наверненим на Християнство.

В X та XI віках ми вже бачимо велику активність архієпископської столиці в Керчі, що дозволяє думати про масове навернення на Християнство місцевої людності. І пізніше вже в XIII столітті,після татарського наїзду, ширяться воно і захоплює навіть татарську людність, про що свідчать реєстри монахів Судацького монастиря, серед яких спостерігаються й імена татарські. Момент занепаду Християнства автор відносить аж до 1475 рік, коли то Турки, яко союзники Татарів, облягають Каффу /Феодосію/ і руйнують її.

Автор припускає, що в того моменту бере початок як магометанізація Таврів, так і втрата ними їхньої мови і сподівається, що філологічні студії мови сучасних Ялтинських псевдотатарів покажуть,чи є їхня мова зближена до мови Караїмів Литви, чи є вона діалектом сучасної малоазійської турецької мови "Османлі". В першому випадку момент втрати таврської мови Верховинцями Ялти треба буде віднести до XII століття, себ то до часів наїзду Куманів /Половців/, в другому - до якогось XV століття, коли то почав Крим підлягати впливам Константинополя.

Цей останній розділ своєї книжки автор кінчає шерогом уваг чи додаткових аргументів, зібраних ним серед поважніших членів караїмської

емігрантської колонії у Франції. З них довідуємося: 1/що за часів Кримського ханату в офіційній мові кримських канцелярій все, що торкалося караїмських справ, означалося терміном "Киркієр" / 'Kyrkiéře' / назвою, що безперечно споріднена з античною назвою черкесів - "Керкет", а сучасною назвою міста Керч та з назвою середньовічного городу "Киркієр", що тепер носить назву Чіфти-Кале, в якому концентрувалося в давнину культурно-релігійне життя Караїмів.

2/Наводить автор ще ніяку караїмських прізвищ, які теж дають можливість відчутти споріднення їх носіїв з минулим черкеських народів Кавказу та Кримських Таврів.

Як 3-ій аргумент переказує автор коротко зміст одного караїмського переказу про святий гай, що знаходився коло вищезгаданого городу "Киркієру" чи сучасного Чіфти-Кале. Цей святий гай, певне святий для караїмів ще за часів їхнього поганства, прозивався за часів Ханату - "Балта Тіімез", що значить "сокира тебе не діткне". Ця назва повстала від звичаю кримських ханів, в разі грошової скрути, звертатися до Караїмів з загрозою вирубати святу діброву, коли не дано їм за неї викупу. Гроші звичайно завжди у багатих купців Караїмів на це знаходились.

В кінці книжки знаходимо ще VIII додатків /Appendes окремих менших чи більших заміток, присвячених або розглядові більших праць, якими автор користався, але не цілковито використав в самому тексті, або просто поширеним цитатам з різних книжок та журналів, які потрібні авторові як підтвердження його думок та висновків.

Між цим додатками, є як от додаток VI і такі, де автор публікує свої власні авнтропологічні спостереження над 14 особами караїмської колонії в Парижі, або такі, як VIII, де автор дає пояснення до долученої мапи "Побережжя Колхиди", вияснюючи при тому зміст випрацьованої ним методи, яку він назвав "Сінтеза Понтиїських Періплів" / "Synthèse de Pariples Pontiques" /, що завдяки їй автор, просліджуючи зміни у відомостях етнічного характеру по різних періплах, черпає з них історичні факти, досить точно навіть датовані.

П і с л я с л о в о. Переказуючи своїми словами зміст цієї надзвичай цікавої книжки, ми ні на хвилину не ставили собі завдання ознайомити н шого читача зо всіма питаннями, зачепленими їй автором. Ми тільки хотіли дати читачеві, що не володіє французькою мовою, загальне поняття про її зміст та дати більш детальні відомості про окремі питання, обговорювані автором, які мають, на нашу думку, або більшу наукову вагність, або, навпаки, являються науковим абсурдом. Зрештою, деякі уступи книжки представляють для укр. читача і спеціальний інтерес, як зразки глибокої ворожої постави до нашого національного відродження з боку людей, дуже можливо "землячків", які чомусь від одного слова "Україна" гублять рівновагу духа і здібність об'єктивного розумування. До всього поданого вище на цю тему варто ще навести одну стрічку з алфаветичного покажчика, доданого автором в кінці тексту, де він дає пояснення та відсилки до тексту сприводу окремих ужитих ним термінів та назв. От на сторінці 173-ій знаходимо цікаву увагу автора: "Українська /нація/ що не існує в дійсности-".

Але абстрагуючи від авторового українофобства, яке в наші часи вже нас не іритує, а тільки смішить, дуже важко дати загальну характеристику цієї цікавої книжки. До якої літератури її залучити? До наукової? Так, ті питання, які вона трактує, дійсно представляють великий науковий інтерес. Але що до тих методів, що до того запасу певних конкретних даних, з якими береться автор до розв'язування цих питань, то тут власному автору дуже часто навіть цілком свідомо, пориває в наукою. Автор в одному місці нарікає на передісториків, що вони "манадто обережні /cautiv- dents / в своїх твердженнях"- і наслідувати їх він не має охоти. Занадто часто однак автор відривається від твердого ґрунту і без жадних пере-

пон ширяє в області йому одному тільки "очевидних гіпотез".

е все не дає змоги працю автора розглядати як працю справді на кову. Цікава вона, інколи захоплює читача тими обріями, які вона показує, але разом з тим переносить читача в сферу нічим не обмеженої фантазії, що властиво нічого спільного не мусить мати зі стислою наукою.

Л е в Ч и к а л е н к о .

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЧОРНОМОРСЬКОГО ІНСТИТУТУ.

Досі вийшли:

Ч.1.

З р і й Л и п а : ЧОРНОМОРСЬКА ДОКТРИНА. Варшава 1940. /39 20/. стор.124. VI. На правах рукопису. Ціна 15 зл.

З м і с т : Дефініція. Частина перша: 1.Чорноморський простір. 2.Роля України. 3.Ключ склепіння. 4.Таврида-осередок. 5.Дністер - опертя на Заході. 6.Дон - опертя на Сході. 7.Окреслювання кордонів. 8.Колонізаційний рух XIX ст. 9.Колонізаційний рух XX ст. 10.Закон розселення українців. 11.Перелом характеру мас. 12.Фізична оборонність. 13.Духова оборонність. 14.Підкавказзя і Кавказ. 15. Одність Кавказу. 16.Каспійська брама. 17. Туреччина. 18.Роля Кемаля. 19.Іранський поміст. 20.Греція й Альбанія. 21.Дунайська брама. 22.Балканські війни. 23.Вузол Югославії. 24.Болгарія. 25.Румунія й Угорщина. 26.Чорноморські землі як колонізаційний простір. 27.Чорноморські форми продукції. 28.Натиск на Чорне море. 29.Свідомість єдності. 30.Політичні перспективи. 31.Сюз Чорноморських держав. Частина друга: I.Море і його характеристика. II.Чорноморські ріки. III.Культура над Чорним морем. IV.Чорноморська торгівля. V.Релігії над Чорним морем. VI.Типи держав і людей. VII.Чорноморський характер. VIII.Символ Чорного моря.- Послів'я. Література.

Ч.2.

Л е в Б и к о в с ь к и й : ТУРЕЧЧИНА.Бібліографічні матеріали. Варшава 1940. /31x21/, стор.58. На правах рукопису. Ціна 5 зл.

З м і с т: Передмова. Перегляд літератури. Загальні твори. Філософія та релігіознавство. Суспільні знання. Мовознавство. Природознавство. Прикладні знання. Мистецтво. Письманство. Історія. Географія. Життєписи.- Послівя.- Показник.

Ч.3.

Г.І.Б р а т і я н у: ПОЧАТКИ ТОРГІВЛІ НА ЧОРНОМУ МОРІ. Варшава 1940. /31x22/, стор.42. На правах рукопису. Ціна 3 зл.

З м і с т: Передмова Проф.І.Шовгенова. Вступ. Географічний огляд. Іранці та греки: грецька колонізація на берегах Понту Евксинського. Понтіїське царство та римське завовання. Великі інвазії. Торгівля Візантії з хозарами та українцями. Інвазії команів та турків. Монголи та італійці у XIII ст. Примітки.

Ч.4.

О л е г К у л и н я к: ЧОРНОМОРСЬКА ПРОБЛЕМА В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОМИСЛОВИСТІ. Варшава 1941. /31x22/, стор.50 і схема. На правах рукопису. Ціна 4 зл.

З м і с т: Вступ. Вугілля. Металі й машини. Цукор. Нафта. Текстильна промисловість. Закінчення. Література. Схема.

Ч.5.

І в а н Ш о в г е н і в: ЧОРНЕ МОРЕ. Гідрографічний нарис Чорного моря та його басейну. Варшава 1941. /31x22/, стор.112 і карта. На правах рукопису. Ціна 10 зл.

З м і с т: В с т у п. Короткий огляд історичних подій на землях довкруги Чорного моря. Г і д р о г р а ф і я Ч о р н о г о й О з і в с ь к о г о м о р і в. 1.Генеза, положення, величина. 2.Батиметрія Чорного й Озівського морів. 3.Природа морського дна. 4.Опис берегів чорного й Озівського морів. 5.Острови. 6.Лимани. 7.Властивості води Чорного й Озівського морів. 8.Вітри, бурі, тумани. 9.Рухи води.10.Флора й фауна Чорного моря. 11.Рейси пароплавів на Чорному й Озівському морях. Г і д р о г р а ф і я г о л о в н и х р і ч ч о р н о м о р с ь к о г о б а с е й н у. 1.Загальні уваги. 2.Опис головніших річок Черноморського басейну: Рєзвая, Камчія, Провадія, Дунай, Дністер, Бог, Інгул, Дніпро, Дніпровсько-Бузький водний шлях, Дін, Донець, Західний і Східний Манічі, Манічський водний шлях, Волго-Донський канал, Ся, Кубань, Волга, Каспійське море. Черноморські річки Закавказзя. Черноморські річки Туреччини. З а г а л ь н і в и с н о в к и. Література. Карта.

Ч.6.

А н а т о л ь О г і є н к о: КОМУНІКАЦІЙНЕ ЛЕТУНСТВО В ЧОРНОМОРСЬКОМУ ПРОСТОРІ. Сучасний стан і можливості розвитку. Варшава 1941./31x22/, стор.32 і 2 схеми. На правах рукопису.Ціна 3 зл.

З м і с т: Характеристичні прикмети летунської сполуки.Швидкість перелету. Розклад летів. Незалежність від профілю терену.Згідність з політичними впливами. Головні магістралі Європи. Летунські лінії в Європі. Летунські лінії Балканських держав /Туреччина,Греція,Волгарія,Боснія,Румунія/. Летунська комунікація СРСР. Летунські лінії УРСР. Кошти. Майбутність на українських теренах. В и с н о в к и. Література.Схеми.

Ч.7.

І в а н Ш о в г е н і в і В а л е н т и н С а д о в с ь к и й: УКРАЇНСЬКИЙ ЧОРНОМОРСЬКИЙ ІНСТИТУТ. Програма діяльно-

сти. Варшава 1941 /31x22/, стор.20. На правах рукопису. Ціна 1 зл.

З м і с т: 1. Проф. І. Шовгенів - Загальний план праць Українського Чорноморського Інституту. 2. Проф. В. Садовський - Програм економічно-географічного вивчення Чорноморського простору. 3. Видання Українського Чорноморського Інституту.

Ч.8.

Д р і й Л и п а - Л е в Б и к о в с ь к и й: ЧОРНОМОРСЬКИЙ ПРОСТІР. Атлас. Схеми рисував Ст. В. Варшава 1941 /31x22/, стор.48. На правах рукопису. Ціна 10 зл.

З м і с т: Передмова. 1. Чорноморський простір. 2. Україна. 3. Кавказ. 4. Іран. 5. Туреччина. 6. Греція. 7. Болгарія. 8. Угорщина. 9. Югославія. 10. Румунія. Посліва. Література. Видання Українського Чорноморського Інституту. До тексту додано 10 схем.

Ч.9.

Д м и т р о Н е с т е р е н к о: ОРГАНІЗАЦІЯ АДМІНІСТРАЦІЇ МОРСЬКИХ ПОРТІВ УКРАЇНИ. Одеса 1942./31x22/., стор.34. На правах рукопису. Ціна 5 зл.

З м і с т: П е р е д м о в а проф. І. Шовгенова. 1. Загальне. 2. I Інстанція - Управа порту. 3. Навігаційний персонал. 4. II Інстанція - Дирекція Морських Портів. 5. III Інстанція - Департамент Морських Портів України. 6. Зіставлення кількості персоналу і корабельного тону. 7. Особові справи. 8. Приділ кораблів для транспорту, справи руху. 9. Портова поліція. 10. Будова і ремонт кораблів. 11. Напряма портів і урядження. 12. Господарчі справи - інтендантура. 13. Бюджетові й економічні справи. 14. Організація праці сезонних робітників. 15. Закінчення. - Література. Видання Українського Чорноморського Інституту. Додаток: 3 схеми.

Ч.10.

Ч о р н о м о р с ь к и й З б і р н и к. Книга перша. Одеса 1942. /31x22/. стор.68 і 1 схема. На правах рукопису. Ціна 10 зл.

З м і с т: 1. Л. Биковський: Великодержавні проблеми України. 2. Ю. Липа: Емоційні первні в чорноморському світогляді. 3. М. Плечко: Українська Гетьманська флота 1918 р. Стислий нарис. 4. П. Силенко: Мангуристанська Україна. 5. М. Ковальський: Дещо про тюркські коріння в українській мові. 6. Видання Українського Чорноморського Інституту. 7. Видання Океанічного Інституту. Додаток - схема.

Ч.11.

Д р і й Л и п а: ЕМОЦІЙНІ ПЕРВНІ В ЧОРНОМОРСЬКОМУ СВІТОГЛЯДІ. Одеса 1942./31x22/, стор.15. На правах рукопису. Ціна 2 зл. /Відбитка/.

Ч.12. М а к с и м і л і я н П л е ч к о: УКРАЇНСЬКА ГЕТЬМАНСЬКА ФЛОТА 1918 р. Стислий нарис. Одеса 1942 /31x22/, стор.17. Ціна 2 зл./Відбитка/.

Ч.13.

Д р і й Л и п а: ЧОРНОМОРСЬКА ДОКТРИНА. Друге видання. Одеса 1942 /31x22/, стор.155 + 1 мапа. На правах рукопису. Ціна 25 зл.

З м і с т: Передмова до другого видання. Частина перша: 1.Чорноморський простір. 2.Роля України. 3.Ключ схематичний. 4.Таврида-осередок. 5.Дністер - опертя на Заході. 6.Дон - опертя на Сході. 7.Окреслювання кордонів. 8.Кольонізаційний рух 19 ст. 9.Кольонізаційний рух 20 ст. 10.Закон розселення українців. 11.Перелім характеру мас. 12. Фізична оборонність. 13.Духова оборонність. Частина друга: 14.Підкавказзя і Кавказ. 15.Одність Кавказу. 16.Каспійська брама. 17.Туреччина. 18.Роля Кемалю. 19.Іранський поміст. 20.Греція й Альбанія. 21.Дунайська брама. 22.Балканські війни. 23.Вузел Тіролії. 24.Болгарія. 25.Румунія й Угорщина. Частина третя: 26.Чорноморські землі як кольонізаційний простір. 27.Чорноморські форми продукції. 28.Нагиск на Чорне море. 29.Свідомість одности. 30.Політичні перспективи. 31.Союз Чорноморських держав. **Д о п о в н е н н я:** Минуле й характер Чорноморського Простору. I.Море і його характеристика. II.Чорноморські ріки. III.Культури над Чорним морем. IV.Чорноморська торгівля. V.Релігії над Чорним морем. VI.Типи держав і людей. VII.Чорноморський характер. VIII.Символ Чорного моря.- Література. Бібліографія Дрія Липи /1917-1942. Видання Українського Чорноморського Інституту. Видання Українського Океанічного Інституту. Чорноморський Простір /схема до тексту.

Ч.14.

Ч о р н о м о р с ь к и й З б і р н и к. Книга друга. /31x22/. Одеса 1942. стор. 67 і 4 аркуші схем. На правах рукопису. Ціна 10 зл.

З м і с т: 1.Архiepіскоп Іларіон: Український Запорозький Сміт на Афоні. 2.Проф.Др.В.Клінгер: Діо Кризостомова промова над Дніпром. 3.Сава Крилач: Заходи для побороення суші в чорноморських столах України й суміжних земель. 4.Інж.Л.Виновоцький: Матеріали до історії української флоти. 5.Др.Д.Липа: Чорноморська подоріж. 6.Др.І.Чикаленко: Р справі етнічної еволюції в Причорномор'ї. 7.Видання Українського Чорноморського Інституту. 8.Видання Українського Океанічного Інституту. 9.Ілустрації на двох аркушах.

Ч.15.

А р х и е п і с к о п І л а р і о н: ЦЕРКВА ПІД МОНГОЛАМИ в XIII-XIV ст. Одеса 1942. /31x22/, стор. 33. На правах рукопису. Ціна 5 зл.

З м і с т: I.Монголи або татари. II.Перуїкування Руси монголами. III.Руйнування церков за Татарщини. IV.Відносини монголів до православної віри й духовенства. V.Ханські Ярлики. VI.Київські митрополити за Монгольщини. 1.Митрополит Йосиф. 2.Митрополит Кирило III. VII.Головніша Література. Видання Українського Чорноморського Інституту.

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ОКЕАНІЧНОГО ІНСТИТУТУ.

Ч.1.

Л е в Б и к е в с ь к и й: Великодержавні Проблеми України. Київ 1942 /31x22/, стор.23 + 1 схема. На правах рукопису. Ціна 3 зл.

З М І С Т.

	Сторн.
1. АРХІЄПІСКОП ІЛАРІОН: Український Запорозький Скит на Афоні.....	5.
2. Проф.Др.В.КЛІНГЕР: Діо Хризостомова промова над Дніпром	16.
3. САВА КРИЛАЧ: Заходи для побороення сусі в чорноземних степах України і сумезних земель.....	24.
4. Інж.Л.БИКОВСЬКИЙ: Матеріали до історії української флоту.....	38.
5. Др.Ю.ЛИПА: Чорноморська подоріж.....	41.
6. Др. Л.ЧИКАЛЕНКО: В справі етнічної еволюції в Припомтиді.....	47.
7. ВИДАННЯ Українського Чорноморського Інституту.....	67.
8. ВИДАННЯ Українського Океанічного Інституту.....	
9. ІЛЮСТРАЦІЇ.....	